

63.3/4900/4

к. 84

Анатолій Крюков, Василь Дебенко

**ІМПЕРСЬКА ІДЕЯ
В МОСКОВСЬКІЙ ДЕРЖАВІ
НАПРИКІНЦІ XV-XVI СТОЛІТЬ:
ІДЕОЛОГІЯ, ПОЛІТИКА,
ПРАКТИКА**

**Івано-Франківськ
1997**

у 2013 році

Цю книгу подарували
випускники
Інституту історії та політології
ПНУ ім. В. Стефаника
у 2013 році

78 52 25 іст

Анатолій Крюков, Василь Дебенко

Дорогому
Віталію Івановичу
з вдячністю
за допомогу
20.02.1977р.

**ІМПЕРСЬКА ІДЕЯ
В МОСКОВСЬКІЙ ДЕРЖАВІ
НАПРИКІНЦІ XV-XVI СТОЛІТЬ:
ІДЕОЛОГІЯ, ПОЛІТИКА, ПРАКТИКА**

**Івано-Франківськ
1997**

Анатолій Крюков, Василь Дебенко

Імперська ідея в Московській державі наприкінці XV-XVI століть: ідеологія, політика, практика

За редакцією професора Прикарпатського університету ім. В.С.Стефаника **Полека В.Т.**

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Прикарпатського університету ім.В.С.Стефаника 3 грудня 1996 року, протокол №4.

Рецензенти: **Панчук М.І.** - доктор історичних наук, професор (Київ).

Кугутяк М.В. - доктор історичних наук, філософії, професор (Івано-Франківськ).

Дане видання містить розгляд генези імперської ідеї у Московській державі, а також найважливіших складових цієї ідеї - концепції "Сказання про князів Володимирських" і теорії "Москва - третій Рим". Видання започатковує серію випусків з даної проблеми. Воно розраховано як на фахівців-істориків, політологів, релігієзнавців, так і на масового читача.

Автори дякують за допомогу доцентам Лесюку М.П., Батюк Л.І., Томину Ю.М., Фомину В.М.

Відповідальна за випуск: **Стасів Л.В.** - директор Івано-Франківського міського Будинку вчителя.

Видавець фірма "ІНТЕРЛІНК" (вл. **Салітра С.П.**)
Видрук здійснено видавництвом "Плай" Прикарпатського університету ім.В.С.Стефаника.

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
код 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
© Фірма "ІНТЕРЛІНК" - 1997
© Анатолій Крюков - 1997
© Василь Дебенко - 1997
Інв. № **78 52 2В**

ВСТУП. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.

Історія людства знала чимало імперій. Їх утворення і занепад змінювали історичні долі народів і навіть супроводжувались катаклізмами цілих цивілізацій. Наше бурхливе століття завдало нищівного удару імперській системі. Логічним було б припустити, що приклади, як давнього минулого, так і близького сучасного, приведуть до усвідомлення неминучості не тільки політичної, але й ідеологічної безперспективності супердержав, приреченості спроб зберегти або відновити імперську систему. Проте реалії сьогодення, як у світовому масштабі взагалі, так і на теренах колишнього Радянського Союзу зокрема, свідчать про живучість імперської ідеї. Не виключаємо проявів імперських амбіцій у різних формах тарізних державах і в майбутньому. Тому, на наш погляд, є нагальна необхідність у вивченні джерел імперської ідеї як істориками, так і філософами, соціологами, психологами, політологами. Усвідомлюючи, що це справа майбутнього і поле для досліджень учених, ми робимо спробу започаткувати історичний аналіз проблеми "Імперська ідея в Московсько-Російській державі: ідеологія, політика, практика". Масштабність і труднощі з виданням викликали потребу розглянути дану проблему у кількох випусках і визначити хронологічні рамки першого випуску: кінець XV - XVI ст.

Розпочинаючи розгляд визначеної теми з самих витоків імперської ідеї у Росії, ми намагались поєднати проблемність з принципом хронологічної послідовності викладу, враховуючи влучне, на наш погляд, зауваження Марка Блока, що "незнання минулого неминуче приводить до нерозуміння сучасного"¹.

До того ж зародження і становлення в ролі державної ідеології імперської ідеї у Московській державі, згодом в Росії мало далекоюжні етно-політичні і соціально-економічні наслідки як для самої Росії, так і для підкорених народів і

¹ Блок Марк. Апология истории. - М., 1973. - С.27.

сусідніх держав. Ця ідея вплинула також на формування певних рис ментальності панівного стану російської імперії, спроб вироблення ним відповідної імперської політичної доктрини, намагання її реалізації. Наслідком цього була практика численних завойовницьких війн, які виснажували сили Росії і підкорених нею народів, закладали підвалини наступних внутрішніх і зовнішніх конфліктів. З певних причин ці сторінки російської історії, як правило, замовчувались, іноді висвітлювались тенденційно, виправдовувались або подавались у фактологічному плані.

Не випадково і те, що питання про витоки імперської ідеї в Росії, її впливу на зовнішню і внутрішню політику та практику московських правителів не були предметом спеціального дослідження. У радянській історіографії (академічні видання, монографії, статті, підручники), присвяченій суспільно-політичній думці XV-XVI ст. Московської держави, містяться лише окремі спостереження і висновки стосовно поставленої проблеми. Так, розглядаючи "Сказание о князьях Владимирских", автори здебільшого услід за Д.С.Ліхачовим визнають, що покладена у цей твір легенда з самого початку набула статусу офіційної ідеології Москви, використовувалась її правлячими колами для обґрунтування претензій на "київську спадщину"¹.

У виданому у 1966 р. другому томі академічної дванадцятитомної "Истории СССР с древнейших времен до наших дней" читаємо: "Ідея київської спадщини була покладена в основу зовнішньої політики Руської держави в кінці XV - на початку XVI ст., метою якої було повернення Києва і Смоленська, українських і білоруських земель. У середині XVI ст. "Сказание о князьях Владимирских" широко використовувалось у зовнішньо-політичній боротьбі для зміц-

¹ Казакова Н.А. Проблемы русской общественной мысли конца XV - первой трети XVI в. в советской историографии // Вопросы истории. - 1987. - №1. - С.104-113.

нення влади великого князя"¹. Автори навчального посібника з "Истории русской литературы X-XVII веков" за редакцією Д.С.Ліхачова також визнають, що "Сказание..." відіграло важливу роль у розвитку офіційної ідеології російського самодержавства"².

Дослідження Р.П.Дмитрієвої "Литературная история появления "Сказания о князьях Владимирских"³, монографія Я.С.Лур'є "Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV - начала XVI века"⁴, публікація А.Л.Хорошкевич "История государственности в публицистике времен централизации"⁵ не мали за мету проаналізувати роль імперської ідеї в ідеології й політиці Москви. Автори зосередили зусилля головним чином на розгляді часу створення і авторстві "Сказания о князьях Владимирских", впливі цього твору на обґрунтуванні ідеології самодержавства. І все ж таки ці праці містять значний фактологічний матеріал, певні цікаві спостереження, що стануть при нагоді дослідникам ідеології Московської держави XV-XVI ст. Водночас зауважимо, що не всі висновки авторів ми поділяємо, як не поділяємо і їх концептуальний підхід: намагання виправдати завойовницьку політику Москви, а також окремо розглядати єдиний, на нашу думку, процес формування самодержавної імперської ідеї серед панівного стану Московської держави кінця XV-XVI ст.

¹ История СССР с древнейших времен до наших дней: В 12-и т. - М., 1966. - Т.2. - С.132. Далі "История СССР...".

² История русской литературы X-XVII веков / Под ред. Д.С.Лихачева. - М., 1987. - С.287.

³ Дмитриева Р.П. Литературная история появления "Сказание о князьях Владимирских" // Дмитриева Р.П. Сказания о князьях Владимирских. - М.-Л., 1955. - С.110-156.

⁴ Лурье Я.С. Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV - начала XVI века. - М.-Л., 1960.

⁵ Хорошкевич А.Л. История государственности в публицистике времен централизации // Общество и государство феодальной России. - М., 1975. - С.114-124.

Зазначимо, що характерною рисою радянської історіографії є й те, що, визнавши вплив на політику московських правителів "Сказания о князьях Владимирских", вона майже одноставно заперечує роль у формуванні цієї політики та ідеології як у XV-XVI ст., так і згодом, теорії "Москва - III-й Рим". Висловлені ще в 40-х роках XX ст. спостереження вже згаданого Д.С.Лихачова¹ про те, що теорія "III-го Риму" мала лише релігійну спрямованість і нібито ніколи не була офіційною ідеологією Москви, були підтримані радянськими вченими, беззастережно включені в підручники та академічні видання. Зокрема у багатотомній "Історії СРСР" читаємо: "теорія "Москва - третій Рим", що містила ідею світового панування православної церкви, ні тоді, ні пізніше не стала обґрунтуванням зовнішньої політики єдиної Російської держави"².

Чи не найбільше зусиль для підтвердження висновків про нібито лише релігійну спрямованість теорії "III-го Риму" і про те, що вона не була складовою політичної доктрини московських правителів, доклали Н.Н.Масленникова³ і А.Л.Гольдберг⁴.

¹ Лихачев Д.С. Национальное самосознание Древней Руси. - М.-Л., 1945. - С.95-106; його ж: Культура Руси эпохи образования Русского национального государства. - Л., 1946. - С.23-43; Казакова Н.А. Проблемы русской общественной мысли конца XV - первой трети XVI в. в советской историографии // Вопросы истории. - 1987. - №1. - С.105-106.

² История СССР... - Т.2. - М., 1966. - С.138.

³ Масленникова Н.Н. Присоединение Пскова к русскому централизованному государству. - Л., 1955. - С.131-135; її же: К истории создания теории "Москва - третий Рим" // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР (далі ТОДРЛ). - Т.18. - 1962.

⁴ Гольдберг А.Л. У истоков московских историко-политических идей XV в. - ТОДРЛ. - Т.24. - 1969; його же: Три "послания Филофея". - Там же. - Т.29; його же: К предистории идеи "Москва - третий Рим" // Культурное наследие Древней Руси. - М., 1976; його же: Историко-политические идеи русской книжности XV-XVII веков // История СССР. - 1975. - №4.

Н.Н.Масленникова у своїй монографії "Присоединение Пскова к русскому централизованному государству", розглянувши історію виникнення теорії "Москва - третій Рим" і тогочасну суспільно-політичну думку у Московській державі, робить висновок: "Теорія "Москва - третій Рим" не могла стати політичною програмою Руської централізованої держави в період її утворення тому, що вона не була теорією у повному розумінні цього слова і не могла бути керівництвом до дії. У цю теорію можна було вкласти будь-який зміст. Так, пізніше, у XIX ст., на неї спиралась для обґрунтування боротьби за спадщину Візантії... Теорія "Москва - третій Рим" не могла бути застосована і у внутрішній політиці, тому що вона твердила лише про обов'язки великого князя по відношенню до церкви"¹.

Значну увагу історії виникнення теорії "Москва - третій Рим" та її ролі в політичному житті Москви-Росії приділив А.Л.Гольдберг у своїх дослідженнях політичних ідей в Московській державі XV-XVII ст. Цілком у дусі традиції, що вже склалася в радянській історіографії, але на значно ширшому документальному матеріалі та історичному фоні, він зосередив свої зусилля на доведенні виключно релігійної спрямованості цієї теорії, доводив, що її політичний аспект "в XV-XVI ст. обмежувався думками про взаємини правителя і церкви", а у XVIII ст. ідея "III-го Риму" зникла з офіційних видань і залишилась у вжитку лише російських старообрядців².

Цікаво, що всупереч власним висновкам А.Гольдберг наводить приклади прямого обґрунтування політичних дій Москви саме з посиланням на ідеї цієї теорії. Наведемо один із них. Він пише: "Під час останнього двобою Московської держави з татарською Ордою церковні ієрархи в своїх посланнях до Івана III звертали його увагу, що він

¹ Масленникова Н.Н. Присоединение Пскова к русскому централизованному государству. - Л., 1955. - С.154-155.

² Гольдберг А.Л. Историко-политические идеи русской книжности XV-XVII веков // История СССР. - 1975. - №4. - С.70, 76.

зобов'язаний захищати Русь як головну твердиню православ'я "в усій піднебесній"¹.

Не вдаючись до предметного аналізу позицій тих авторів, погляди яких не співпадають з концепцією радянської історіографії, А.Гольдберг обмежується загальними критичними зауваженнями на адресу М.А.Дьяконова, П.Н. Мілюкова, І.Денисова і Е.Тисса, які, на його думку, неправомірно наголошують на політичній спрямованості теорії "Москва - третій Рим" і "цю штучно сконструйовану" теорію" нібито намагаються зобразити як духовну домінанту не тільки Московської Русі, але й російської суспільної думки наступних століть".² Про опубліковані вже на той час за кордоном з даної проблеми праці вчених української діаспори А.Гольдберг взагалі не згадує. Тим не менш у радянській історіографії вважалось, що своїми працями Гольдберг "спростував твердження деяких закордонних авторів, проголосивших ідею "Москва - третій Рим" позачасовою широкомасштабною програмою зовнішньополітичної експансії"³.

У зв'язку з цим відзначимо, що ще у першому томі 1966 р. видання офіційної академічної "Истории философии в СССР в пяти томах" твердилося, що теорія "Москва - третій Рим" мала прогресивне значення тому, що обґрунтувала історичну роль Руської держави і роль Москви як центру об'єднання руських земель у єдину державу"⁴.

Навіть у новітніх публікаціях російських авторів, для яких характерний не стандартний, новий підхід до аналізу

¹ Гольдберг А.Л. К предистории идеи "Москва - третий Рим". - С.113.

² Гольдберг А.Л. Историко-политические идеи русской книжности. - С.77.

³ Казакова Н.А. Проблемы русской общественной мысли конца XV - первой трети XVI в. в советской историографии. - С.108.

⁴ История философии в СССР в пяти томах. - Т.1. - 1968. - С.175.

політичного життя Московської держави (О.О.Зимін¹, С.В.Думін², Я.С.Лур'є³), бачимо, що їхні автори уникають з'ясування у тогочасних подіях імперської ідеї, або, як Сахаров, продовжують звужувати роль теорії "III-го Риму" лише до "ідеологічного обґрунтування нового місця Росії в колі європейських країн, нового значення російської православної церкви серед інших православних організацій"⁴.

Мимоволі пригадується влучний вираз Карла Ясперса, що "сучасне вершиться на підставі історичного минулого, вплив якого ми відчуваємо у собі"⁵. У зв'язку з цим значно більшої уваги потребують і примушують замислитись слова Арнольда Тойнбі, що "теорія Москва - III Рим" мала серйозні історичні наслідки, які й зараз, у середині ХХ ст., можливо, ще не виявились у повній мірі"⁶. Адже він мав на увазі не тільки політичний аспект, але й довготривалий вплив згаданої "теорії" на формування певного менталітету в Російській державі.

В українській радянській історіографії через певні обставини обминалась ця "пекуча" тема. У цьому плані показовою є позиція авторів першого тому восьмитомної "Історії Української РСР", які при розгляді питань "Утворення Російської централізованої держави"⁷ і про війни між Литвою і Москвою взагалі не згадують ні про "Сказание о князьях Владимирских", ні про теорію "Москва - третій Рим"⁷. Хо-

¹ Зимин А.А. Витязь на распутье. - М., 1991.

² Думин С.В. Другая Русь. Великое княжество Литовское и Русское // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX - начала XX вв. - М., 1991. - С.76-126.

³ Лурье Я.С. Русь XV века: отражение в раннем и независимом летописании // Вопросы истории. - 1993. - №11-12. - С.3-15.

⁴ Сахаров А.Н. Политическое наследие Рима в идеологии древней Руси // История СССР. - №3. - С.71.

⁵ Ясперс Карл. Смысл и назначение истории. - М., 1991. - С.28.

⁶ Тойнби Дж. Постижение истории. Сборник. - М., 1991. - С.495.

⁷ Історія Української РСР у восьми томах. - Т.1. - К., 1979. - С.60-68.

ча, на нашу думку, логічно запрошувався сюжет про Україну в контексті цих концепцій у політиці московських правителів.

У зв'язку з цим заслуговує на увагу цікаве спостереження невідомого автора найвизначнішого твору української національно-політичної думки кінця XVIII ст. "Історія Русів", свої думки автор укладає в уста татарського хана: "Війни з Московією є неминучі і безконечні... Пригадати варто жадобу їхню до властолюбства та домагань, за якими привласнюють вони собі навіть самі царства, імперії Грецьку та Римську, викравши на той кінець Державний герб тих царств, себто орла двоголового, що за спадком начебто Князеві їхньому Володимирі, що був зятем Царя Грецького Константина Мономаха дістався, хоча той Володимир був насправді Князем Руським Київським, а не Московським"¹.

На початку 50-х років XX ст. з'явилися публікації вчених української діаспори, присвячені одній з найбільш важливих складових частин російської імперської ідеї - теорії "Москва - третій Рим". Ці вчені (Оглоблин О., Крупницький Б., Гришко В. та інші) подали своє розуміння джерел і бачення формування ідеології Москви, її політики щодо України і в більш широкому діапазоні.

Олександр Оглоблин у своїй статті "Московська теорія III Риму в XVI-XVII ст." звернув увагу на те, що, незважаючи на вагу, "жоден російський історик XIX-XX ст. не дослідив спеціально цієї важливої проблеми" і що, "підбиваючи історіографічні підсумки теорії III Риму, мусимо визнати, що у цій справі наука... тільки розпочала свої студії...". На його думку, "Теорія III Риму - російського, московського Риму - була не тільки витвором традиційної московської політики й дороговказом для її експансіоністських прагнень, мовляв, офіційною доктриною Московської держави і Московської церкви. Вона глибоко ввійшла в плоть і кров російського народу, стала його вірою в місянське призначення Росії, духом, що творив цілу її історію"².

¹ Історія Русів. - К., 1991. - С.22, 183.

² Оглоблин Олександр. Московська теорія III Риму в XVI-XVII ст. - Мюнхен, 1951. - С.6, 12, 5.

Цей погляд підтримав і доповнив Борис Крупницький: "Ідея III Риму була підпорою, коли йшло про універсально-месіяністичне призначення російського народу. Замість ідеї співпраці, добровільних сполук, федерації та свободи, для них миродайним була ідея покори, пристосування для потреб єдиного центру, навіть коли жертвами такого пристосування ставали окремі нації і народи, що чим далі тим все більше приходили до переконання, що російська держава - це в'язниця тих народів, які мали нещастя попасти в сферу її впливів". Б.Крупницький також вважав, що ідея III Риму "ввійшла в плоть і кров російської ідеології взагалі, ставши однією із підстав віри в велику будучність Росії, в її призначення... Навіть не будучи висловленою, вона діяла в якийсь підсвідомий спосіб, вона забарвлювала російську історичну працю, навіть коли історики і не давали собі труда розібратись в тім комплексі ідей, які привели їх до віри в особливу і велику роль Росії в світі"¹.

Своє бачення проблеми у В.Гришка: "Концепція "III Риму" зродилась на фальшивій переємницькій ідейно-правній зв'язці Москви з колишньою Римською імперією, за умов, коли сама Москва політично, релігійно, правно й психологічно була антиподом I Риму. "У цій "антиісторичній і неправній концепції, - пише В.Гришко, - Україна-Русь становить основну ланку в проблемі "успадкування" ролі і значення Великого Риму Московією. Без України-Руси немає зв'язку Москви з Римом ... Ім'я "Русь" ... творило моральний і уявно-правний підмурок, давало Москві уявну історично-правну санкцію в віках і підставу для дипломатично-політичного наступу, і для всіляких претензій щодо українсько-руських земель"².

Слід зазначити, що певні спостереження про роль теорії "Москва - третій Рим" в політичному та ідеологічному

¹ Крупницький Борис. Теорія III Риму і шляхи російської історіографії. - Мюнхен, 1952. - С.12, 7.

² Гришко Василь. Історично-правне підґрунтя теорії III Риму. - Мюнхен, 1953. - С.70, 11.

житті не лише Московської держави, але й усїєї російської історії, містять публікації і інших вчених української закордонної генерації, хоча в цілому ці спостереження головним чином повторюють висновки Б.Крупницького, О.Оглобина, В.Гришка, а їх праці хронологічно, сюжетно і тематично виходять за межі поставленої нами проблеми. Перш за все мова йде про дослідження Наталії Василенко-Полонської¹ і видану у 1968р. в Торонто (Канада) і перевидану у 1996р. у Львові у скороченому варіанті книгу Павла Штепи "Московство"².

Розвідки вчених діаспори започаткували новий, зовсім інший, ніж панівний у радянській історіографії, підхід до бачення змісту і ролі теорії "третього Риму" в ідеології і політиці московських правителів. Їх характерна риса полягає у розгляді теорії "III Риму" як найважливішої складової московської ідеології експансіонізму. Ці дослідження мали б повернути увагу до цієї концепції. Однак через політичні чинники ці публікації протягом тривалого часу залишались невідомими науковцям СРСР і України. З іншого боку, ці ж самі чинники зумовили, скажімо так, і певну публіцистичність викладу окремих досліджень, недостатню історіографічну базу опублікованих у Мюнхені статей. Останнє було викликано як станом тогочасної історичної думки, так і проблемою доступу до джерел і літератури.

Наявні в наш час у розпорядженні науковців опубліковані архівні матеріали, документальні збірники, особисте листування і політична кореспонденція з історії суспільно-політичної думки, внутрішньої і зовнішньої політики Росії дають можливість більш глибокого і об'єктивного вивчення не лише теорії "III Риму", але й комплексної проблеми зародження і розвитку імперської ідеї у Московській державі, її ролі в ідеології, політиці і практиці московських правителів.

¹ Полонська-Василенко Н. Теорія III Риму в Росії протягом XVIII та XIX сторіч. - Мюнхен, 1952; її ж: Дві концепції історії України і Росії. - Мюнхен, 1964.

² Штепа Павло. Московство: його походження, зміст, форми і історична тяглість. - Львів, 1996.

РОЗДІЛ I. ГЕНЕЗА ДЕСПОТИЗМУ І МЕСІЯНСТВА В МОСКОВСЬКІЙ ДЕРЖАВІ.

Процес утворення і зміцнення Московської держави наприкінці XV-XVI ст. був для російського народу, усїєї Східної Європи актом величезної політичної ваги. Як і всякий політичний вияв, він вимагав активної участі в ньому, за виразом Тойнбі, "творчої меншості"¹, ідеологічного осмислення самого акту учасниками подій. Оскільки на той час таку "творчу меншість" складали феодала і церква, то саме їх рівень сприйняття державотворення, політичні дії набували вагомого значення. На визначення позицій різних прошарків панівного стану впливав цілий комплекс об'єктивних і суб'єктивних факторів. Саме серед них слід шукати витокса самодержавної та імперської ідеології.

Питання про джерела і характер московського самодержавства достатньо вивчено в історичній літературі. З'ясовані значення геополітичного розташування, роль натурального господарства, багатокладної економіки, слабкості міст, татаро-монгольської навали і ярма, затрачення величезних зусиль по об'єднанню і розширенню держави та концентрації влади московських правителів. Останнім часом у російській історіографії робляться спроби подолати беззастережно позитивний погляд на роль Москви у державотворчому процесі і на виключно позитивне значення утвердження російського самодержавства².

Дослідники відзначають, що, на відміну від західних держав, московські правителі не могли розраховувати на по-

¹ Тойнбі Дж. Постигание истории. Сборник. - М., 1991. - С.250-261, 284.

² Кобрин В.Б., Юрганов А.Л. Становление деспотического самодержавия в средневековой Руси//История СССР. - 1991. - №4. - С.54-62; Юрганов А.Л. У истоков деспотизма//История отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX - начала XX в. - М., 1991. - С.34-35; Зимин А.А. Витязь на распутье. - М., 1991; та інші.

тужну підтримку міст, але водночас у них не було такої чисельної могутньої опозиції як на Заході¹. Частина з них була винищена під час феодалної війни 1425-1453 рр. Посиленню старих родів і появі нових стало на заваді фактичне зупинення, майже на 150 років, масових роздач землі у вотчинне володіння. Колишні ж вотчини дробились серед спадкоємців, переходили до рук церкви². До того ж чимало князів і бояр, спокушених місництвом з його "номенклатурними привілеями", йшло цілком свідомо або вимушено на "государеву службу", перетворювалось із "вільних слуг", васалів - на підданих.

Зазнали масового знищення під час боротьби з Ордою, феодалних чвар і різні інші категорії служилих людей, які з давніх часів володіли землею і мали певні пільги. Їм на зміну прийшла нова генерація, що одержала назву дворян, цілком залежна у матеріальному і службовому відношенні від великого князя. Походячи з колишніх "двірських", холопів, вони принесли з собою і холопську психологію, і жадобу збагачення³.

Чисельне зростання дворян, викликане об'єктивними і надуманими причинами боротьби із зовнішніми і внутрішніми ворогами, сприяло піднесенню їх політичної ваги, викликало пошуки верховною владою шляхів забезпечення цієї категорії землею. Певний дефіцит вільних якісних земель у центральних районах обумовлював зазіхання дворян на землі церкви і феодалної аристократії у власній державі і сусідніх країнах, формував їх посилену агресивність. Усе це також бралось до уваги московськими правителями при визначенні і здійсненні своєї внутрішньої та зовнішньої політики.

¹ Кобрин В.Б., Юрганов А.Л. Становление деспотического самодержавия в средневековой Руси // История СССР. - 1991. - №4. - С.60.

² Сахаров А.Н. Об эволюции феодалной собственности на землю в российском государстве XVI века // История СССР. - 1978. - №4. - С.23.

³ Кобрин В.Б., Юрганов А.Л. Назв. праця. - С.54-60; Юрганов А.Л. У истоков деспотизма. - С.34-43.

Проте спроби секуляризації церковних земель Іваном III, Василем III, а згодом й Іваном Грозним були невдалими. Це стало додатковим стимулом уряду і дворянства до зазіхань на землі сусідніх держав, зростання їх агресивності. За таких умов поява ідеологічної доктрини, яка б обґрунтувала і виправдала на тодішньому рівні агресію Москви, стала справою часу. Особливо важливою у становленні самодержавства, перипетіях тогочасної політичної боротьби була позиція і роль православної церкви, яка стала великою суспільно-політичною і економічною силою. Вона володіла 1/3 усіх оброблюваних земель країни¹, і була головною і фактично єдиною ідеологічною установою держави.

Загальновідома підтримка церквою Москви і роль московських князів у відстоюванні в свою чергу церковної автономії від спроб посилення контролю з боку Константинопольського патріархату. Проте наприкінці XV - на початку XVI ст. пануючу церкву не могла не насторожувати підтримка Іваном III, а згодом і Василем III релігійної течії "нестяжателів" з їх ідеєю секуляризації монастирських земель. Тим більше, що підстави для цього були. Приєднавши у 1478 р. до Москви Новгород, Іван III конфіскував більше половини церковного фонду ієпархії. Духовенство спробувало відстояти свої традиційні права, що вплинуло на відносини між світською і церковною владами².

За умови підтримки секуляризаторських ідей "нестяжателів" і секуляризаторських планів дворян близьким оточенням Івана III позиція церкви на збереження власних земель і політичної влади вимагала ідеологічного обґрунтування. Уявляється, що це відіграло не останню роль у пошуках історичного прецедента, зверненні певних церковних кіл до

¹ Плигузов А.И. О размерах церковного землевладения в России XVI века // История СССР. - 1988. - №2. - С.157.

² Скрынников Р.Р. Государство и церковь на Руси XIV-XVI вв. - Новороссийск, 1991. - С.95-98; Буганов В.И., Богданов А.П. Бунтари и правдоискатели в русской православной церкви. - М., 1991. - С.53-54, 60-63.

традицій Візантії та їх своєрідному тлумаченні. Водночас "іосифлянське" церковне угруповання намагається спрямувати енергію і зусилля феодалів в інший бік, у напрямку захисту і "возз'єднання" усіх православних під егідою Москви. Це фактично означало курс на нові війни і нові загарбання. При цьому малось на увазі і зростання впливу московської церкви у християнському світі, а згодом забезпечення її керівної ролі у вселенській православній церкві.

Такі наміри вимагали сильної особистої влади і держави, аргументованого ідеологічного обґрунтування амбітних претензій московських правителів і церкви. Потрібно було довести до суспільної думки як в середині країни, так і за її межами, що саме московські правителі за своїм походженням, російська церква за своєю діяльністю і вони разом за своїм значенням захисників віри гідні очолити православний світ.

У зв'язку з цим, як нам видається, не випадковою була майже одночасна поява наприкінці XV - початку XVI ст. хронографів, повістей і сказаній, у яких виводиться родовід московських князів від римського імператора Августа та особливої ролі цих правителів і церкви у християнському світі. Треба уточнити, що ідеї цих творів в дещо іншій інтерпретації вже були започатковані значно раніше. Ще у XIV - на початку XV століття вони, зокрема в Тверському і Московському князівствах, знайшли відображення у греко-фільських настроях, використовувались для причислення руських земель до християнського світу, протиставлення їх іновірцям ординцям. З середини XV ст. політична і релігійна спрямованість цих ідей змінюється. Це було викликано змінами релігійної і політичної ситуації, зокрема Флорентійською унією (1439р.), самостійним і не канонічним запровадженням Москвою власної метрополії (1448р.), захопленням Константинополя турками (1453р.), а також посиленням Московського князівства, згодом його перемогою у боротьбі за панування над північно-східними руськими землями. За таких умов усе більше у тогочасній літературі утверджувала-

ся думка про особливе місце і значення Москви в християнському світі як єдиного оборонця православ'я. Керуючим центром насадження і поширення саме такої думки був Чудовський (Архангело-Михайлівський) монастир на території Кремля. У ньому знаходилась резиденція митрополита, здійснювались переписування, переклади і редагування книг¹.

Вже у 80-90-х роках XV ст. у першій редакції московського хронографа 1488-1494 рр., "Изложении пасхалии" митрополита Зосими започатковується уточнення ролі Москви у світовій історії, ідея переходу світового значення від Візантії до Москви, тенденційне, ідеалізоване перенесення рис римського імператора Костянтина на Івана III, фактично закладається підґрунтя для утворення формули "Москва - третій Рим" і концепції "Сказания о князьях Владимирских"².

Повне відображення теорія "Москва - третій Рим" знайшла в творах монаха-іосифлянина псковського Єлеазарова монастиря Філофея. Це "Послание на звездочетцев" адресоване дяку московського князя у Пскові Мисюрі Мунехіну і звернення до великих князів Василя Івановича і Івана Васильовича^{3*}. У цих трьох

¹ Попов Г.В., Рындина А.В. Живопись и прикладное искусство Твери XIV-XVI вв. - М., 1979. - С.95, 149, 170; Лурье Я.С. Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV - начала XVI века. - С.375-386; Гольдберг А.Л. К предистории идеи "Москва - третий Рим". - С.111-113; Русина О.В. З історії входження Чернігово-Сіверщини до складу Росії//Український історичний журнал.- 1989.- №3.- С.93.

² Лурье Я.С. Назв. праця. - С.375; Хорошкевич А.Л. История государственности в публицистике времен централизации. - С.115-124; Чичуров И.С. К вопросу о формировании идеологии господствующего класса древней Руси в конце XV-XVI вв.//Общество и государство феодальной России. - М., 1975. - С.125-128.

³ На відміну від більшості вчених, які беззастережно вважають Філофея автором цих трьох творів, А.Л.Гольдберг твердить, що псковському монаху належить лише "Послание на звездочетцев", а дві інші "вышли не из под пера Филофея". Див. А.Л.Гольдберг. Историко-политические идеи русской книжности. - С.71.

* Ці та інші праці Філофея були видані у 1901 р. відомим бібліографом В.Малининим. Див. Малинин В. Старец Елеазарова монастыря и его послания. - К., 1901. Приложения на 144 с. Далі: Малинин В. Приложения. код 02125266

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

Інв. № 17

78 52 25

зверненнях Філофей обгрунтовує своє бачення світової історії. На його думку, історія людства - це процес утворення, розвитку і занепаду світових царств, зміни яких визначені богом. Першим царством, на його думку, був давній Рим, який загинув через латинську ересь. Другим Римом стала Візантія зі столицею Константинополем. Проте і цей другий Рим пішов на угоду з "латинянами", визнавши Флорентійську унію (1439р.), за що був приречений на загибель. Центром збереження православно-християнської віри, "Третім Римом" стає Москва та її правителі. Звертаючись до Василя III, Філофей пише: "вся царства православные християнския веры, снисдошоя в твое едино царство, един ты во всей поднебесной християнам царь"¹.

Філофей не обмежився наділенням московського великого князя і його держави роллю єдиних вселенських захисників християн. Ще раз нагадавши причини падіння "двох Римів", він завершив своє звернення висновком і водночас прогнозом: "вся християнская царства снисдошоя в твое единое, яко два Рима падоша, а третий стоит, а четвертому не быти"².

Подібна аргументація і висновки містяться у його зверненні і до великого князя Івана Васильовича. Відзначивши головну, на його погляд, причину падіння Риму і Константинополя - хворобу на "ереси не исцельно", Філофей проголосив, що правильна християнська віра зберігається лише "новою великою Русію", де вона "паче солнца светится и един православный русский царь во всей поднебесной" зберігає її³.

Лист до дяка Мисюри Мунехіна, окрім розгорнутого звинувачення Риму і Константинополя в ересі, містить і твердження про богообраність московської держави та її правителів. Філофей пише: "О нынешнем православном

¹ Малинин В. Приложения. - С.50.

² Там же. - С.55.

³ Там же. - С.62-63.

царствию пресветлейшего и высокостолнейшего государя нашего, иже во всей поднебесной единого християнам царя и браздодержателя святых божиих престол святая вселенская апостолския церкви, иже вместо римской и константинопольской, иже есть в богоспасаемом граде Москве... яко вся християнския царства придоша в конец и снисдошоя во едино царство нашего государя по пророческим книгам то есть русейское царство, два убо Рима падоша, а третий стоит, а четвертому не быти". Тобто: "Нинішнє православне царство пресвітлого і високопрестольного государя нашого, в усьому піднебессі єдиного християнам царя і блюстителя святых божих престолів святої вселенської апостольської церкви є разом з боговизначеним градом Москвою замість церкви римської і константинопольської, оскільки всі християнські царства зійшлися і злилися в єдине царство нашого государя, яке за пророчими книгами іменується царство русейське. Два ж бо Рими впали, третій стоїть, а четвертому не бувати"¹.

Вироблена Філофеем концепція богообраності Москви і московських правителів, їх особливої ролі у християнському світі, набула згодом численних прихильників у панівному стані, різних соціальних верствах суспільства; сприяла формуванню у росіян месіянських переконань у тому, що саме "Росія покликана бути останньою оборонницею православ'я"².

У формуванні поглядів і переконань панівного стану відіграла велику роль також створена наприкінці XV - на початку XVI ст. легенда про походження московських князів від римських імператорів, їх давні права на "київську спадщину" та інші землі. Вона була створена, як і теорія "III-го Риму", у московському Чудовському монастирі, що дає під-

¹ Малинин В. Приложения. - С.45. З метою більшої достовірності, відчуття епохи і дотримання точності цитування ми вважали за доцільне зберігати мову оригіналу. У даному випадку, враховуючи складність розуміння читачем тексту, пропонуємо наш переклад.

² Тойнби Дж. Постыжение истории. Сборник. - М., 1991. - С.496.

стави припускати, що цей монастир на той час відіграв роль своєрідного ідеологічного центру іосифлянської думки.

Перші спроби створення такої легенди вже простежуються у "Русском хронографе", "Изложении пасхалии" (1492 р.) митрополита "всєя Русі" Зосими, "Послании Иосифа Волоцкого"¹. Подальший розвиток цієї легендарної концепції пов'язаний з появою "Чудовской повести" під назвою "Начало царема римски и всем православным великим князьям", а також "Послании о Мономаховом венце". Завершеного вигляду вона набула у "Сказании о князьях Владимирских"².

Конкретний час створення цих творів, їх авторство остаточно не з'ясовані. Спроба О.О.Шахматова довести, що Філофей був не тільки творцем теорії "Москва - третій Рим", але й автором другої редакції "Руського хронографа" (1512 р.), не одержала підтримки більшості науковців.³ Версія Р.П.Дмитрієвої про те, що "Сказание о князьях Владимирских" було створено не пізніше 1523 р. тверським монахом Спиридоном - Савою⁴ викликала заперечення з боку О.О.Зиміна. Останній вважав, що "Сказание..." було написано невідомим автором значно раніше, ще у 1498 р., з нагоди вінчання на престол онука Івана III Дмитра⁵.

¹ Лурье Я.С. Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV - начала XVI века. - С.378-379; Хорошкевич А.Л. Назв. праця. - С.115-116; Послания Иосифа Волоцкого. Подготовка текста А.А.Зимина и Я.С.Лурье. - М.-Л., 1959. - С.322-327.

² Див. у кн.: Дмитриева Р.П. Сказание о князьях Владимирских. - М.-Л., 1955. - С.196-200, 159-171, 171-179. У книзі міститься і "Литературная история появления "Сказания о князьях Владимирских" Р.П.Дмитрієвої. - С.110-156.

³ Лурье Я.С. Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV - начала XVI века. - М.-Л., 1960 - С.488-491.

⁴ Дмитриева Р.П. Цит. праця. - С.91, 155.

⁵ История СССР... - Т.2. - С.132; Чичуров И.С. К вопросу о формировании идеологии господствующего класса древней Руси в конце XV-XVI вв. //Общество и государство феодальной России. - М., 1975. - С.134.

Проте незаперечним є те, що названі твори мають одну ідейну спрямованість і значною мірою співпадають у фактологічному викладі. Виходячи з цього і враховуючи те, що саме "Сказание о князьях Владимирских" відіграло з часу появи і в подальшому важливу роль у становленні державної ідеології Москви, обмежимося розглядом лише цього твору.

Починається "Сказание ..." з розповіді про поділ Землі між нащадками Ноя, перерахування владодержавців стародавнього світу, серед яких автор особливо виділяє діяльність римського імператора Августа, проголошення його "царем вселенної"¹. Далі йдеться про те, що Август поділив свої володіння між нащадками, в тому числі "сроднику своему Прусу" дав землі у Прибалтиці: "и оттоле до сего времени зовется Прусская земля". Минув час, і до нащадків Пруса прийшли новгородські послы і запросили до себе князем Рюрика "от рода римського Августа кесаря"².

Рюрик разом із своїми братами Сінеусом і Трувором прибув до Новгороду і заклав початок роду московських князів - держателів Руської землі. Далі йде розповідь про нащадків Рюрика Володимира Великого і Володимира Мономаха. Автор повідомляє, що, вражений могутністю останнього, візантійський імператор Константин Мономах надіслав до київського князя послів, які принесли йому хрест "от древа", на якому був розп'ятий Христос, і "вінець царський" та інші подарунки. "И от того времени, - пише автор "Сказания...", - князь Великий Владимир Всеволодович наречеся Мономах, царь великий Русия". Згодом, цим вінцем вінчались нащадки Володимира Мономаха Володимирські і Московські князі³.

¹ Дмитриева Р.П. Сказание... - С.171-175.

² Там же. - С.175.

³ Там само. - С.177.

Завершується твір засудженням Візантії за те, що вона "отпадоша" від православної віри*¹.

Ідея "Сказання ...", як і подібні ідеї в деяких інших європейських країнах, була цілком у дусі середньовічних традицій часів становлення національних держав, з їх спробами ідеологічного обґрунтування "переносу імперій", пошуками джерел походження їх державності в античній історії². Московські правителі швидко усвідомили роль цієї ідеї в зміцненні особистої влади всередині країни, піднесенні свого авторитету на міжнародній арені. Припускаємо, що не останню роль відіграв і певний "комплекс неповноцінності", викликаний довготривалим перебуванням під монголо-татарським ярмом.

РОЗДІЛ II. ІДЕЇ "РИМСЬКОГО" ПОХОДЖЕННЯ МОСКОВСЬКИХ КНЯЗІВ, "БОГООБРАННОСТІ" МОСКВИ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ МОСКОВСЬКИХ ПРАВИТЕЛІВ КІНЦЯ XV - ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVI СТОЛІТЬ.

Ідеї "Сказання о князьях Владимирских" і теорії "Мо-

* Згодом московські князі і царі, щоб піднести свій авторитет, твердили, що вони вінчаються на престол саме цією "шапкою Мономаха". В дійсності ця регалія російського самодержавства є виробом середньо-азіатських майстрів XIII-XIV ст. Вперше нею був вінчаний у 1498 р. онук Івана III Дмитро. У 1721 р. значення коронаційного вінця переходить від "шапки Мономаха" до імператорської корони.

¹ Дмитриева Р.П. Сказание... - С.178.

² В епоху середньовіччя теорії, що мали поглибити власну історію, довести античне походження державної влади, були поширені в імперії Карла Великого, Пруссії, Великому Литовському князівстві, Польщі, у південних слов'ян. Польський історик, дипломат, єпископ Ян Длугош (1415-1480рр.) навіть намагався довести права поляків на українські землі, твердив, що перші київські князі Кий, Аскольд і Дир були за походженням польськими князями. Права ж поляків на великоруські землі Длугош обґрунтовував легендою про Руса, одного з онуків засновника Польської держави Леха. Див. А.Л.Хорошкевич. История государственности в публицистике времен централизации. - С.114-124.

сква - III Рим" (іноді з різними акцентами і спробами модернізації) стали протягом століть ідеологічними обґрунтуваннями внутрішньої і зовнішньої політики московських правителів. Легенда про "римське" походження стала при нагоді московським правителям для насадження у свідомості населення власної держави і для намагань створення певних стереотипів у Європі про виключність своєї особи і своєї влади. Одночасно відкидався панівний раніше погляд феодальної верхівки на великого князя як на старшого серед рівних. На зміну приходять поняття государя і підданства. Ускладнюється придворний етикет, поступово набуває поширення принизлива форма звертання до государів, навіть з боку феодальних аристократів: "Аз холоп твій"¹.

Посланець імператора Максиміліана (1517 і 1526 рр.) до Василя III Сигизмунд Герберштейн у своїх "Записках о Московии" з подивом пише, що московити обожнюють владу цього правителя, вважають, що він є "обранцем божої волі", "влада його над підданими перевершує владу усіх монархів світу". Не в змозі пояснити побаченого, Герберштейн зробив такий висновок: "Важко зрозуміти, чи то народ такий грубий, що у нього є потреба в государю-тирані, чи то від тиранії государя сам народ стає грубим і жорстоким"².

Під час перебування у Москві С.Герберштейн вивчав мову, літописи, офіційні документи, вів бесіди з оточенням Василя III³. Це дало йому можливість згодом написати достатньо ґрунтовний їх переказ у вигляді історичного нарису до книги "Записки о Московии". Цікаво, що в ньому не знайшли відображення матеріали "Сказання о князьях Владимирских", хоча з його легендою він був ознайомлений.

¹ Ключевский В.О. Сочинения в восьми томах. - Т.2. - М., 1957. - С.115-126.

² Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии. - М., 1988. - С.72-74.

³ Там же. - С.5.

Про це свідчить скептичне зауваження Герберштейна: "Якщо вірити вихвалянням московитів, ці три брати (мова йде про Рюрика, Синеуса і Трувора) вели свій рід від римлян, як і, за його власними словами, теперешній московський государ"¹.

Проте в самій московській державі легенда про "римське" походження, як і концепція виключності ролі московських правителів у християнському світі, освячених церквою, не могли бути предметом скептичних зауважень. Вони робили ідеологічно неможливим політичний виступ проти влади. Вже за часів Івана III починає "утверджуватись головна ідея самодержавства: визнання вищої влади і волі государя джерелом і верховним критерієм всякого права і всякої правди". Московське самодержавство усе більше набувало рис не стільки західних, скільки східних монархій, з ознаками візантійського цезаропапізму і східного деспотизму.²

Посилення особистої влади московських правителів, їх намагання утвердити свій авторитет в державі і на міжнародній арені викликали зміни титуляції. Вже з 1478 року Іван III починає вживати титул государя³, згодом закріплений у формулі: "Іоан, божою милістю, государ усія Русі". Підкреслення значимості цього титулу яскраво виявилось в тому, що Іван III відмовився прийняти королівський титул від імператора. У 1486 р. посланцю останнього Поппелю відомий дипломат Федір Васильович Куріцин, від імені Івана III, оголосив: "ми божою милістю государі на своїй землі з самого початку, ще з часів своїх прародителів, а постанову маємо від бога, як вони, так і ми"⁴.

¹ Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии. - М., 1988. - С.60.

² Пресняков А.Е. Российские самодержавцы. - М., 1990. - С.353; Лурье Я.С. Русь XV века: отражение в раннем и независимом летописании // Вопросы истории. - 1993. - №№ 11-12. - С.15.

³ Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии. - С.15.

⁴ Ключевский В.О. Сочинения... С.123, 126-127. Про Ф.Куріцина див. також: Ф.Лилиенфельд. Иоанн Третьей и Федор Куріцын // Культурное наследие Древней Руси. Истоки, становление, традиции. - М., 1976. - С.116.

Таким чином, версії про особливе походження московських правителів надавалось офіційне значення. Це засвідчила і заява, зроблена у 1489 р. за вказівкою того ж Куріцина послом при імператорському дворі Юрієм Траханіотом, яка проголошувала Івана III "великим государем", предки якого були "приятелями" римських імператорів¹.

Утворення Московської держави відбувалось в умовах гострої внутрішньої боротьби, міждержавних і міжнародних зіткнень. Москві вдалось підкорити Новгород, Твер, Рязань, інші землі північно-східної Русі, повалити у 1480 р. ординське ярмо. Були створені передумови для зосередження зусиль у налагодженні нормального внутрішнього життя, розвитку господарства, у чому була нагальна потреба. Проте ці питання не стали головними для панівного стану московської держави. Національний потенціал було скеровано на відродження "привиду Римської імперії", спроб "врятувати Третій Рим від долі Першого і Другого"².

Ідеї "Сказания ..." і "Третього Риму" відкривали для Москви надзвичайно широке поле діяльності. На її конкретні напрямки і акценти у різний час по-різному впливали внутрішні і міжнародне становище держави. Проте, як слушно зауважив В.Гришко, з самого початку основну ланку в проблемі "успадкування" ролі і значення Великого Риму Московією становила Україна-Русь". Саме вона була "найближчим до Москви щаблем, через який Москва "спадкує" престиж Великого Риму. Без України-Руси немає зв'язку Москви з Римом. Без неї неможлива теорія "Третього Риму". Історичною дорогою до Риму є шлях, що веде через Київську Русь і Візантію, через Київ і Константинополь. Іншої дороги до Риму, поза Київською Руссю, Москві в своїй історії не знайти"³.

¹ Хорошкевич А.Л. История государственности в публицистике времен централизации // Общество и государство феодальной России. - М., 1975. - С.117.

² Тойнби Дж. Постыжение истории. Сборник. - М., 1991. - С.317, 496-497.

³ Гришко В. Історично-правне підґрунтя теорії III Риму. - Мюнхен, 1953. - С.11.

Тому не випадковим є те, що вже наприкінці XV ст. московські правителі проголошують себе нащадками "київської спадщини", що знайшло відображення у титулі "Государі всея Русі" і започатковують війни з Литвою за землі колишньої України-Руси. Вже московсько-литовська війна 1487-1494 рр. зафіксувала факт перенесення московськими правителями імперської ідеї із ідеології в політичну практику. Ще до початку цієї війни і під час військових дій на бік Москви перейшли зі своїми володіннями князі Белевські, Одоевські, Мезецькі, Воротинські, Вяземські та інші. Руські війська зайняли значну територію, що змусило великого литовського князя Олександра (1492-1507) розпочати переговори з Москвою. Прибуле до Литви у 1493 р. московське посольство поставило вимогу визнати за Іваном III титул "государя всея Русі". У Литві добре усвідомлювали, що цей титул офіційно започаткував зазіхання Москви на "київську спадщину"¹ і намагались закинути послам, що це відступ від "старини". У відповідь московський уряд заявив, що московський князь "новини не вставил: чем его бог подаровал, от деда и от прадеда и от начала правой есть уроженой государь всея Русі"².

¹ Ще з XIII ст. титул правителів литовської держави був: "Великий князь Литовський, Жомойтський і Руський", що зафіксувало владу Литви над частиною руських земель. Про це і про роль Литви у "збиранні" руських земель див. цікаву працю С.В.Думіна: Другая Русь. Великое княжество Литовское и Русское // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX - начала XX вв. - М., 1991. - С.76-126. З 1415 р. у Литві була своя митрополія, яка обіймала українські і білоруські землі. "Митрополит мав титул "Київського і всея Русі", в XVI ст. - "Київського, Галицького і всея Русі". Він мешкав то у Вільні, то в Києві". Див.: Дорошенко Д.І. Нарис історії України. - Львів, 1991. - С.168.

² Грушевський Михайло. Історія України-Руси, в одинадцяти томах, дванадцяти книгах. - Т.IV. - К., 1993. - С.276-277.

Литовський князь Олександр вимушений був зважити на політичні реалії. Використання Іваном III гасла захисника православних забезпечило йому підтримку з боку певної частини населення. За миром 1494р. Литва вимушена була визнати за московськими правителями титул "государя всея Русі", перехід в їх підданство тих князів, які визнали владу великого князя Московського. Була досягнута домовленість про шлюб Олександра з донькою Івана III Оленою. Литовська сторона розраховувала шляхом цього шлюбу забезпечити себе від нападів Москви. Зовсім інші плани мав Іван III, який хотів використати доньку для підбурювання православних, втручання у внутрішні справи Литви, завоювання "київської спадщини". Словом, мир 1494 р. був не міцним. Обидві сторони готувались до нової війни¹.

Розрив мирних відносин між Литвою і Москвою стався у 1500 р. Започаткував його перехід з "релігійних міркувань" під владу Москви князів Семена Бельського, Василя Новгород-Сіверського і Семена Стародубського. Грушевський припускає, що ці події були інспіровані Москвою, яка зразу ж із тих же "релігійних мотивів" розпочала війну проти Литви. Військові невдачі примусили литовського великого князя просити миру. Іван III погоджувався на мир при умові збереження за ним не тільки вже зайнятих територій, але й передання йому Смоленська, Вітебська, Києва. Коли ж Олександр став скаржитись, що в нього забирають його вотчину, Іван III відповів, що "уся Руська земля: Киев, Смоленськ і інші городи ... за божею волею наша отчина - від наших предків"².

Внаслідок тривалих переговорів обидві сторони підписали у 1503 р. перемир'я на шість років, за яким за Москвою залишились Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Стародуб, Гомель - "превелика територія з 319 містами і 70 волостями"³.

¹ Грушевський Михайло. Історія України-Руси, в одинадцяти томах, дванадцяти книгах. - Т.IV. - К., 1993. - С.276-277; История СССР... - Т.2. - С.133-134.

² Грушевський Михайло. Назв. праця. - Т.4. - С.280.

³ Там же. - С.280.

Московські правителі поступово накопичували досвід виправдовування своєї імперської політики, втручання у внутрішні справи держав з православним населенням, підбурювання православних на промосковські виступи. Це ще раз виявилось під час московсько-литовських війн (1507-1508 рр. і 1512-1522 рр.) за часів сина Івана III Василя III (1505-1533 рр.).*

Розпочинаючи у 1507 р. війну проти Литви, московський уряд знову "виставив гаслом інтереси православної віри".¹ При цьому Василь III розраховував на заколот впливового в середовищі православних магнатів князя Михайла Глинського і ширші верстви православного населення. Проте "повстання Глинського... не знайшло в ширших масах відгону... Глинський головно рахував на заграничні держави".² Військові невдачі спонукали Глинського і його однодумців тікати до Москви, а російський уряд - укласти з Литвою у 1508 р. "вічний мир" на умовах 1503 р.

У 1512 р. розпочалась нова майже десятирічна війна між Москвою і Литвою. Московські війська здобули Смоленськ, але зазнали сильної поразки під Оршею. У 1517 р. почалися переговори, але воєнні дії тривали. У 1522 р. було укладено перемир'я між Москвою і Литвою, яке продовжувалось кілька разів і тривало аж до другої половини XVI ст.³

Не останню роль у військових невдачах Василя III відіграло падіння популярності "об'єднавчої" політики Москви, відсутність масової підтримки з боку місцевого населення. Його найбільш впливову частину (бояр-шляхту, міщан) більш влаштовували литовські порядки, ніж централізатор-

* Василь III, як і його батько, на короткий час захопився секуляризаторськими планами нестяжателів щодо церковних земель. І так само, як Іван III, спокушений месіанськими ідеями осифлян, швидко відмовив нестяжателям у підтримці.

¹ Грушевський Михайло. Історія України-Руси, в одинадцяти томах, дванадцять книг. - Т.IV. - К., 1993. - С.285.

² Там же. - С.291.

³ Там же. - С.290, 342-345; Зимин А.А. Россия на пороге нового времени. - М. 1972. - С.166-169.

ська, деспотична влада Москви. Характеристично, що вже через рік після вступу у Смоленськ війська Василя III у місті було викрито заколот з метою відновлення влади короля Сигизмунда I. В ньому брав участь і місцевий архієпископ, який за рік до цього вітав "православного государя".¹

Дипломатичним прикриттям загарбницької політики московських правителів у їх зносинах з Литвою та іншими державами була формула "Сказания ..." про "споконвічні права" московських князів на "київську спадщину". Під час переговорів у 1517 р. між Москвою і Литвою присутній посланець імператора, вже згаданий С.Герберштейн, закликав представників обох держав перед зростаючою загрозою з боку Туреччини "шукати миру, а не землі". У відповідь він почув, що Москва не шукає нових земель, а домагається "отчини своєї від прародителів - Києва, яка завжди за нами була". Суперечки між Москвою і Литвою за "право" на "київську спадщину" знову виникли у 1526 р. Литовські послани під час аудієнції у Василя III вимагали повернення Новгород, Пскова та інших міст. У відповідь вони почули вимоги московської сторони про повернення "отчини" Василя III - Києва, Полоцька, Вітебська.²

Сформульовані іосифлянами ідеї виявились привабливими для московської верхівки. Їхні концепції відповідали їх амбіціям, бажанням зміцнити особисту владу. З іншого боку, зовнішньо-політична програма теж уявлялась перспективною: мала сприяти піднесенню міжнародного авторитету Москви, давала привід під привабливими гаслами захисту православних здійснювати свої загарбницькі плани. До того ж ця програма започатковувала широке поле і широкий вибір напрямків зовнішньої експансії. Не випадково, що ця схема згодом одержала підтримку з боку не тільки панівного класу, але й ширших верств населення.

¹ Думин С.В. Другая Русь. Великое княжество Литовское и Русское // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX - начала XX вв. - М., 1991. - С.124-125.

² Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии. - С.22-27.

Така була ціна, якою спокусили іосифляни московських правителів, за відмову від секуляризаторських устремлінь щодо церковних земель. І дійсно, як міг проголошений вселенським захисником московський князь підтримувати якісь церковні опозиції чи еретичні рухи.

РОЗДІЛ III. НА ШЛЯХУ ДО ДЕСПОТИЗМУ І ТОТАЛІТАРИЗМУ: ІДЕОЛОГІЯ В МОСКОВЬКОМУ ЦАРСТВІ СЕРЕДИНИ - ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI СТОЛІТТЯ

Часи правління Івана Грозного (1547-1584) - наступний важливий етап в утвердженні самодержавства та імперської ідеї в Московській державі. У 1547 р. Іван IV офіційно вінчався на царство. Царський титул, на думку організаторів цього акту (митрополит Макарій, духівник Івана IV Афанасій, Глинські), мав юридично зафіксувати необмеженість верховної влади, підтвердити претензії на "київську спадщину", піднести міжнародний авторитет московського правителя майже до імператорського рівня. Як відомо, Іван IV був першим московським царем. Проте і під час коронації, і згодом, і сам цар, і його оточення намагались уникати згадки і жертвували цим пріоритетом першості всупереч історичній правді заради ідеї споконвічності російського самодержавства¹.

У Москві доклали чимало зусиль, щоб обґрунтувати "права" Івана IV на царський вінець, домоглись визнання нової титуляції іноземними державами і православними ієрархами. У складеному митрополитом Макарієм "чині вінчання", тобто своєрідному протоколі, наголошувалось на "давніх правах" Івана IV на царський титул. У ролі доку-

¹ Альшиц Д.Н. Начало самодержавия в России. Государство Ивана Грозного. - Л., 1988. - С.85.

ментальної основи цих тверджень були використані матеріали "Сказания о князьях Владимирских".

Що стосується ідей "третього Риму" і концепції про московських правителів як церковно-політичних нащадків візантійських імператорів, їх особливої ролі у православному світі, то вони простежуються у бажанні Москви надати акту коронації "значення вселенського церковного діяння"¹, що підкреслив митрополит Макарій у своїй промові під час коронації Івана IV².

Цікаве спостереження щодо ставлення до нового титулу Івана IV належить автору вступних статей до книги Сигизмунда Герберштейна "Записки о Московии" А.Л.Хорошкевич. Вона пише: "Нового царя не поспішали поздоровляти його "брати", які займали престолі інших держав Європи, а визнавши його новий титул, - офіційно допустити у вузьке коло вершителей долі європейського світу. Навіть православні церковні власті перші декілька років ніяк не відреагували на цю подію"³.

Така реакція "вінценосців" була викликана не тільки необхідністю з'ясувати формулу титулу "цар". Мабуть, не останню роль відіграло і те, що в європейських державах знали про амбітні претензії і завойовницькі наміри московських правителів. Однак зростаюча загроза з боку Османської імперії примусила імператора і Папу не зважати на нову титуляцію і шукати союзу з Московією.

Вірогідно, що і у православних ієрархів були сумніви щодо можливих наслідків "московських перемін", зокрема намагань московської церкви обґрунтувати свою виключну роль у християнському світі - єдиної "оборони чистоти" православної віри. Принаймі грамота константинопільського патріарха Іосафа і Вселенського собору (патріархів олександрійського, ієрусалимського і антиохійського) була доставле-

¹ Ключевский В.О. Сочинения... - Т.2. - С.125.

² Дмитриева Р.П. Сказание о князьях Владимирских. - М.-Л., 1955. - С.116.

³ Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии. - С.15.

на лише у 1557 р¹. Соборне ж послання з благословенням патріархів прийшло вже на початку Лівонської війни у 1561 р².

Характерно, що визнавши царський титул Івана IV, православні ієрархи, наскільки нам відомо, ухилились від офіційного визначення своєї позиції щодо претензій московської церкви у християнському світі. Принаймі її статус у ті часи не було змінено. Проте московським царям і церкві було не позичати наполегливості у досягненні поставленої мети. До того ж зростання військової могутності Москви, можливо, породжувало сподівання православних ієрархів на її "визвольну війну" проти турків.

Сприяло Москві і скрутне політичне та фінансове становище православних ієрархів, які неодноразово звертались за грошовою допомогою до московських правителів. Останні скористались ситуацією і шляхом обману і хитроумних комбінацій домоглись згодом, у 1589 р., висвячення константинопільським патріархом Ієремією московського митрополита Іова на першого російського патріарха³.

Водночас Москва домоглась від константинопольського патріарха офіційного схвалення і визнання теорії "Москва - третій Рим". У зв'язку з цим показовою є промова Ієремії при утвердженні патріаршества. Звертаючись до царя Федора Івановича, Ієремія проголосив: "Воистину у тобі святий дух перебуває, і від бога така думка нав'язана тобі: давній Рим загинув від ересей, другим Римом - Константинополем оволоділи агарянські внуки, безбожні турки, твоє ж велике російське царство, третій Рим, усіх перевершив благочестієм: ти єдиний у всій вселенній іменуєшся християнським царем⁴.

¹ Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии. - С.15-16.

² Платонов С.Ф. Лекции по русской истории. - Спб., 1901. - С.195. Далі Платонов С.Ф.

³ Платонов С.Ф. Назв. праця. - С.195-196; Тальберг Н. История русской церкви в двух томах (Издание Свято-Успенского Псково-Печерского монастыря). - 1994. - Т.1. - С.300-305.

⁴ Цит за В.О.Ключевським. Ключевский В.О. Сочинения. - Т.2. - С.293.

Таким чином, беручи до уваги сан промовця, бачимо, що теорія "третього Риму" набувала статусу вселенського значення, характеру справи усіх православних християн. Таке офіційне визнання теорії "третього Риму" сприяло формуванню поглядів православних на Москву як на керівний і захисний центр. Водночас воно сприяло консервації російської релігійної думки, утвердженню у росіян месіянських поглядів на свою роль у світовій історії.

Проте урочиста коронація і царський вінець Івана IV самі по собі були лише важливою передумовою на шляху утвердження тиранічної влади всередині країни і подальших спробах Москви підкреслити свою особливу роль у християнському світі. Потрібно було обґрунтувати і нав'язати як підлеглим власної країни, так і за кордоном своє бачення місця московської династії, Москви у світовій історії.

За часів Івана IV продовжується вироблення офіційної ідеології внутрішньої і зовнішньої політики Москви. Як і раніше, її основу становили ідеї "Сказания о князьях Владимирских" і теорії "Москва - третій Рим". Однак використання саме останньої концепції на той час мало свої відмінності, акценти, вибірковий характер. Це було зумовлено як пріоритетами зовнішньої політики уряду, так і наявністю певних протиріч між царем і окремими керівниками церкви. Зокрема, Грозного не влаштували ні намагання церкви зберегти свою відносну самостійність у державі, ні вороже ставлення митрополитів Германа Полева і Филипа Количева до репресій опричнини.¹

І все ж таки ідеї "Сказания ..." і "III-го Риму", спільно з політичними заходами - відомими реформами і оприччиною, - відіграли важливу роль у зміцненні самодержавства, ідеологічному обґрунтуванні утвердження у Московській державі саме такої форми правління. Такому обґрунтуванню за Івана IV надавалось значно більше уваги, ніж за

¹ Буганов В.И., Богданов А.П. Бунтари и правдоискатели в русской православной церкви. - М., 1991. - С.7, 93-108.

часів правління його попередників. Про це свідчить ініційована урядом і церквою поява державних і церковних документів і матеріалів, ряду історичних та історико-літературних праць.

Чи не першим заходом Івана IV і його оточення по утвердженню офіційної ідеології було укладання "Стоглава", "Домостроя" і "Великих Четьи-Минеи"¹. Вони фактично започаткували ідеологічний регламент життя Московського царства, контроль за свідомістю населення. Перші два документи були схвалені церковним собором 1551 р., який одержав назву "стоглавого" від збірки його рішень, яка містила 100 розділів. Як відомо, цей собор відмовив Івану IV у його намаганнях секуляризувати церковні землі. Проте це не стало на заваді вироблення царем і церквою єдиної ідеологічної політики.

Рішення "Стоглава" містять спільні суворі погрози царя і церкви на адресу порушників офіційної моралі, тих, хто читає або зберігає еретичні книжки. З цього приводу твердиться: "Злые ереси кто знает их держится ... от бога отлучают и погибают. Не токмо благочистивому царю в царствующем граде Москве, но и по всем градам царскую свою грозную заповедь учинити, да и запретити ... тех всех еретических книг у себя не держали и не чли и иных не прельщали, а которые люди отныне и впредь таковые еретические книги у себя держати или начнут иных прельщати ... тем быти от благочестивого царя в великой опале, а от святителей по священным правилам в конец во отлучение"².

Проте навіть цієї суворі вказівки авторам здалося замало і тому вона доповнюється наступним: "По царской

¹ Матеріали "Стоглава" і "Домостроя" опубліковані в наш час у книзі: Домострой. Сборник. Подготовка текстов Колесовой В. и Рогожниковой Т. - М., 1991. - 198 с. Далі Домострой; Вилучення з "Великих Четьи-Минеи" опубліковані у "Памятниках литературы древней Руси. Вторая половина XVI века." - М., 1986. - С.478-563.

² Домострой. - С.198.

заповеди всем святителям каждому во своем пределе по всем градам и по селам разослати поам свои грамоты с поучением и с великим запрещением"¹.

Для орієнтації населення у тому, що заборонено, а що дозволено, уряд і церква виробили офіційно санкціоновані норми моралі і поведінки, намагались визначити коло книг, дозволених для читання. Саме це мали, перш за все, на меті "Великие Четьи-Минеи", "Домострой", та інші офіційні видання. "Четьи-Минеи" у формі щоденних читань Святого Письма, житій святих виникли ще у Візантії, у Київській Русі з'явилися ще у XI ст. У 30-40-х роках XVI ст. під керівництвом митрополита Макарія було створено величезну 12-томну збірку, яка мала охопити усі закордонні і російські пам'ятки писемності (за винятком літописів і хронографів), "що допускались до читання у Московському царстві"². Фактично так започатковано у московській державі цензуру.

У формуванні поглядів і переконань населення важлива роль відводилась "Домострою". Ця збірка у редакції протопопа Сильвестра мала назву: "Книга, глаголемая Домострой, имеет в себе вещи полезные, обучение и наказание всякому христианину, - мужу, и жене, и чадам и рабыням" і містила офіційно санкціоновані собором 1551 р. норми моралі і поведінки. "Домострой" складається з трьох частин. Перша з них присвячена питанням релігії і держави ("како веровати" і "како царя чтити"), друга - сімейним відносинам ("како жити с женами, и с детьми и с домочадцы"), у третій даються настанови щодо ведення господарства.

Здебільшого увагу дослідників привертала побутово-моральні настанови "Домостроя", на зразок таких виховних вказівок: "и увидит муж, что непорядливо у жены. И за ослушание ... снять рубашку и плетью вежливо бити, за руки держа, по вине смотря, да побив приголубить"³, чи

¹ Домострой. - С.199.

² История русской литературы X-XVII веков. - С.292.

³ Домострой. - С.20-21.

“Люби сына своего учашей ему раны”, “Казни сына своего из млада и порадуешся о нем в мужестве”¹. Або таких “цінних” лікувальних рекомендацій: “Аще бог пошлет на кого болезнь или скорбь, ино врачевати божию милостию, да слезами, да молитвою, да постом, да милостиною к нищим, да покаянием”².

Проте вказівки “Домостроя” не обмежувались побутово-виховною сферою. Вони були спрямовані на утвердження певних стереотипів поведінки людей, їх виховання у дусі покори правителям і церкві. Населення зобов'язувалось “воздавать должную честь” і припадати до ніг осіб “священнического сана”, “мати до нього віру і любов”³. “Домострой” вимагав: “Царя бойся и служи ему верою и всегда о нем Бога моли: и ложно отнюдь не глаголи перед ним, но с покорением истину отведай ему, яко самому Богу, и во всем повинуйся ему ... Тако же князем покоряйтесь и должную честь ему воздавай”⁴.

Визначальна риса “Стоглава”, “Великих Четви-Миней”, “Домостроя” - чітка регламентація усіх сфер суспільного і приватного життя і діяльності населення. Цілком у дусі теорії “третього Риму” ці збірки наділяли московського царя функціями оборонця не лише держави, але й церкви. Створення за ініціативою уряду і церкви “Стоглава”, “Домостроя”, “Великих Четви-Миней” свідчить про наступально-чатовий характер офіційної ідеології Москви. Адже брались під суворий контроль суспільна і особиста думки, розвиток культури, виховання, літератури. Так започатковувались в московській державі основи ідеологічного тоталітаризму.

За правління Івана IV також було встановлено контроль над написанням літописів. Вони складались у митрополічій або державній канцелярії. Їх записи мали офіційний

¹ Домострой. - С.36-37.

² Там же. - С.45.

³ Там же. - С.26.

⁴ Там же. - С.27.

характер, уславляли діяльність московських правителів. У випадку політичних змін і кон'юнктури вносились відповідні зміни в оцінку подій і конкретних діячів¹.

Зокрема, історичному поясненню походження московської династії, утворенню московської держави на чолі з царем-самодержавцем присвячена “Книга степенная царского родословия”, складена у 1561-1563 рр. за велінням митрополита Макарія протопопом Андрієм (згодом митрополитом Афанасієм). Цей твір фактично є довільним переказом “Сказания о князьях Владимирских”, літописів, доповнених легендарними і житійними подробицями Київської і Московської доби. Його головна ідея полягає в обгрунтуванні “римського” походження московських князів, спадкоємності ними самодержавної влади з часів Рюрика.

“Степенная книга” не тільки подавала свій погляд на генеалогію московських князів і царів, вона також пов'язувала історію їх роду з найважливішими церковними подіями, з митрополитами і святими, тобто підкреслювала єдність світської і церковної влади². Характер появи цього твору, його спрямованість на уславлення московських князів, популярна форма викладу дають підстави розглядати “Степенную книгу” як офіційний ідеологічний документ, розрахований на досить широке коло читачів.

Такий самий офіційний характер мали “Летописець начала царства царя и великого князя Ивана Васильевича”, який уславляв діяльність молодого царя, і новий літописний звод, що одержав у літературі назву Никонівського літопису (тому, що один із списків літопису в XVII ст. належав патріарху Никону). Про значення, яке надавалось створенню цих документів, свідчить участь у їх редагуванні найближчого оточення Івана IV і, можливо, самого царя. У величезному

¹ История русской литературы X-XVII веков. - С.300; Очерки истории исторической науки в СССР. - Т.1. - М., 1955. - С.77.

² Копанев О.І., Мацьков А.Г., Носов М.Е. Нариси з історії СРСР. Кінець XV - початок XVII століть. - К., 1959. - С.172-173. Далі Копанев О.І., Мацьков А.Г., Носов М.Е. Назв. праця.

літописному зводі Іван Грозний подається гідним спадкоємцем і прямим нащадком (через Рюрика і Володимира Мономаха) римських та візантійських імператорів, Московська держава розглядається як заключна ланка історичного процесу.

Діяльність Івана IV дає підстави твердити, що він добре усвідомлював значення слова. Не випадково, що, окрім репресій, цар надавав великого значення утвердженню офіційної ідеології і посиленню політичної цензури. Ідеологічний контроль набув особливо жорстокого характеру під час опричнини. Відомий політичний і військовий діяч Андрій Курбський (1528-1583 рр.) після втечі до Литви у листі до царя писав: "Затворил ты царство Русское, свободное естество человеческое, словно в адовой твердыне"¹.

Відгородившись "залізною завісою" від інших країн, московські правителі одержали перемогу у насадженні офіційної ідеології. Проте за цю "перемогу" довелось заплатити дорогу ціну: утвердженням тоталітарного єдиномилення та ізоляції від ідей гуманізму і Реформації, які набули широкого поширення у Європі і надали європейським народам нового імпульсу для національного відродження, духовного та культурного піднесення.

Насаджування офіційної ідеології, репресії поступово все більше впливали на ментальність народу. Ідеї "Сказання о князьях Владимирских" і теорії "Москва - третій Рим" про "богообраність" царя, його роль як найвищого оборонця віри сприяли формуванню не просто наївного монархізму, а сприйняття монархізму у будь-якій, навіть найжорстокішій і облудливій формі. Того самого переконання, яке на протязі майбутніх століть відіграло лиховістну роль у російській історії і яке неодноразово використовувалось московськими правителями (в різних модифікаціях і іпостасях) навіть у ХХ ст.

Можливо, що згодом і самі царі повірили у власну виключність. У зв'язку з цим наведемо цікаве спостереження

¹ Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XVI века. - М., 1986. - С.95.

В.О.Ключевського: "Іван IV був першим з московських государів, який побачив і відчув у собі царя у біблійному розумінні, помазаника божого ... і з цього часу його царственне я стало для нього предметом набожного поклоніння. Він сам для себе став святинєю і у помислах своїх створив ціле богослів'я політичного самозахоплення у вигляді наукової теорії своєї царської влади"¹.

Проте не виключаємо і того, що Іван IV лише намагався створити собі відповідний імідж. Адже, як зауважував Карл Ясперс (1883-1969), що ідеологія "завжди викликає потребу в ілюзіях", політичні діячі, застосовуючи злочинні дії, виправдовують їх "Вищими цілями нації, віри, майбутнього" лише "для маскуванню нестриманої волі до влади"².

У будь-якому випадку Іван IV надавав великого значення обґрунтуванню своєї діяльності і виявив себе не тільки як політик, але й практик та ідеолог зміцнення самодержавства. Чи не найбільш яскраво це знайшло відображення у листуванні царя. Вже в листах до згаданого Андрія Курбського Грозний намагається обґрунтовувати свої погляди концепціями "Сказання о князьях Владимирских" і теорії "третього Риму". Виявляється, царська династія походить від "візантійських імператорів", самодержавство утвердилось "божиим соизволением" з давніх-давен, ще від великого князя Володимира, "просветившего всю Русскую землю крещением ... и даже доиде до нас смиренных", тобто до самого Івана Грозного. З тих часів "Русская земля держится божьим милосердием ... нами своими государями, а не судьями и воеводами"³.

¹ Ключевский В.О. Сочинения. - Т.11. - М., 1957. - С.196. Про власні переконання Івана IV у свою богообраність у світлі новітніх досліджень істориків і психіатрів дивись також: Ковалевский П.И. Одаренные безумием. Психиатрические эскизы из истории. - К., 1994. - С.50-108.

² Ясперс Карл. Смысл и назначение истории. - М., 1991. - С.147-148.

³ Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XVI века. - М., 1986. - С.22-30, 41.

Відповідаючи на заклик Курбського зважити на досвід управління в інших країнах, підшукувати собі розумних радників, Іван IV пише: "Там ведь у них цари своими царствами не владеют, а как им укажут их подданые, так и управляют. Русские же самодержцы изначала сами владеют своим государством". Вже саму пораду Курбського прислуховуватись до думок найближчого оточення цар розглядає як замах на його владу: "Это ли против разума не хотеть быть под властью своих рабов"¹. Таким чином, Іван Грозний розглядає усе населення держави незалежно від походження не як підданих, а як власних холопів-рабів.

Основний принцип самовладдя Іван IV формулює наступним чином: "А жалувати своих холопей вольны, а казнить вольны тоже"². Щодо застосування цього принципу на практиці, то цар переконаний, що він справедливо жалує тих, хто служив йому вірно, і карає лише тих, хто цього заслуговував: "Хочешь не бояться власти, делай добро, а если делаешь зло, бойся, ибо царь не напрасно меч носит"³.

Ці слова Івана IV про "добро и зло" не мали нічого спільного із його свавіллям і політичним терором. Масові винищення людей, цілих населених пунктів були повсякденним явищем⁴. Ще М.Костомаров, заперечуючи окремим російським історикам (Соловйову, Платонову та деяким іншим) писав: "Ставлять у заслугу царю Ивану Васильовичу, що він утвердив монархічний початок, проте буде набагато точніше, прямише і справедливіше сказати, що він утвердив засади деспотичного свавілля, рабського загального страху і

¹ Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XVI века. - М., 1986. - С.31.

² Там же. - С.41.

³ Там же. - С.35-36.

⁴ Веселовский С.Б. Исследования по истории опричнины. - М., 1963; Зимин А.А. Опричнина Ивана Грозного. - М., 1964; Кобрин В.В. Иван Грозный: избранная рада или опричнина? // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX - начала XX в. - М., 1991. - С.127-163.

терпіння. Його ідеал полягає саме в тому, щоб примху самовладного владика поставити понад усе: і загальноприйнятих моральних понять, і будь-яких людських відчуттів, і навіть віри, яку він сам сповідав"¹.

Проте офіційна ідеологія насаджувалась не лише правлячими колами світської і церковної влади. У формуванні самодержавних та імперських поглядів брали участь різноманітні прошарки феодального класу. У цьому плані показово є позиція Пересветова, як щодо поглядів на форму державного управління, основних внутрішніх і зовнішньополітичних завдань, так і спроб визначення черговості і методів їх реалізації на практиці.

Іван Семенович Пересветов жив у першій половині XVI ст. Точні роки його життя і смерті невідомі. За походженням - дворянин із білоруських земель у складі Великого князівства Литовського. У 20-30 роках знаходився на службі у польського, чеського і угорського королів. Десь у 1538-1539 рр. переїхав до Москви².

У 1549 р. Пересветов передає Івану IV "дві чолобитні" з доданими до них своїми публіцистичними творами, які містять проект державних реформ і погляди автора на основні завдання зовнішньої політики Москви. Точно не відомо, чи потрапили на той час ці документи до царя.³ Проте вірогідно, що принаймі згодом з деякими з них Іван IV ознайомився. Підставою для такого припущення є намагання царя реалізувати ідеї Пересветова у внутрішній і зовнішній політиці, а також близькість аргументації Івана IV до аргумен-

¹ Костомаров Николай. Исторические монографии и исследования. Кн.1. - М., 1989. - С.20.

² Огляд історіографії життя і діяльності Пересветова. Див.: А.А.Зимин. И.С.Пересветов и его сочинения // Сочинения И.Пересветова / Под ред. Д.С.Лихачева. - М.-Л., 1956. - С.4-15.

³ Як писав сам Пересветов у "Большой чолобитной", "одиннадцать лет минуло не могу доступить тебя, государя, благоверного царя. Кому не подам память, и они до тебя государя не донесут, воляжи твои". - Сочинения И.Пересветова. - С.172.

тації Пересветова в обґрунтуванні Грозним самодержавної влади в листах до А.Курбського.

У своїх "чолобитних", написаних у вигляді власних бесід і роздумів молдавського (волоського) господаря Петра IV Рареша та "Повести о Царьграде", написаній у вигляді художнього твору, присвяченого загибелі "Царьграда", Пересветов намагається викласти своє бачення російської дійсності і, нібито через міркування інших, пропонує конкретну програму державних реформ¹.

Пересветов виступає як ідеолог сильної самодержавної влади. Він пише: "А не мощно царю без грозы быти: как конь под царем без узды тако царство без грозы"². Пересветов нагадує і водночас застерігає Івана IV від тієї долі, що спіткала Царьград. Маючи на увазі московських бояр, але вимушений завуальовувати свою думку, він пише: "велможы греческие при царе Константине Ивановиче царством обладали и крестное целование ни во что не ставили, изменяли, и царство измытырили своими неправыми суды, от слез и крови христианской багатели и багатство свое наполнили нечистым собранием, и сами обленивели за веру христианскую крепко стояти, царя укротили от воинства своими враждами и ерестыми и чародействы; и тем царство греческое, и веру христианскую, и красоту церковную выдали иноплеменникам турским на поругание"³.

Щоб цього не сталось, Пересветов пропонував посилити контрольні функції держави, запровадити єдину систему оподаткування, створити велике і добре озброєне військо. На його думку, ці заходи мають забезпечити "не ленивые богатыни", а служилі люди, якими "цар силен и славен" і про яких він має дбати "аки отец детей своих"⁴.

¹ Зимин А.А. И.С.Пересветов и его современники. Очерки по истории русской общественно-политической мысли середины XVI века. - М., 1958. - С.340-390.

² Сочинения И.Пересветова. - С.189.

³ Там же. - С.175-176.

⁴ Там же. - С.178.

Свої пропозиції щодо посилення військової могутності московської держави Пересветов поєднував із планом її досягнення, визначенням конкретних напрямків застосування військової сили. Фактично він виробив політичну імперську програму для московських правителів, в якій для виправдання військових загарбань автор використав і релігійні гасла "про захист християн" (у дусі теорії "третього Риму") і цілком земні, грубо кажучи, шкурні мотиви і міркування.

Накреслюючи перші цілі, І.Пересветов добре усвідомлював, що на той час Москва реально не могла перемагати Туреччину та її васала Крим. Тому він пропонував обмежитись на півдні поки що зміцненням кордонів, обороною і зосередити зусилля на боротьбі проти Казанського ханства. Свою пропозицію він обґрунтовує наступним чином: "таковая земля невелика, велми угодна у такого сильного царя под пазухою, в недружбе, а он ее долго терпит", тому доцільно казанських татар "сечи и пленити да бог помилует и помощь свою святую даст. И возьмет их да и крестит да и крепко"¹. Як бачимо, не лише турбота про християн, але й зручні і багаті землі ханства привертали увагу цього "воиника".

Проте задуми Пересветова не обмежувались однією Казанью. Він пророкує Івану IV: "по небесному знамению бысти тебе царю Великому ... и обладать тебе государь многие царства"². Далі цілком у дусі ідей "третього Риму" Пересветов накреслює на майбутнє грандіозне поле діяльності. Він пише: "ныне греки хвалятся государством русским благоверного царя. Есть у нас царство вольное и царь вольный, благоверный государь князь великий Иван Васильевич всея Руси и в том царстве велико божие милосердие ... и велика божия милость в той земле". І надії їх "во умножении веры христианской на то царство русское, благоверного царя русского"³.

¹ Сочинения И.Пересветова. - С.182.

² Там же. - С.183.

³ Там же. - С.176, 161.

Пересветов добре усвідомлював, що реалізація “небесного знаменія” і сподівань “греків” “свободити русским царем от насильства турецького” викличе важку війну з Туреччиною. Тому він пропонував реформувати і створити велике військо не з “вельмож, ленивых богатын”, а з тих, хто з радістю “с коня не ссѣдает, николи оружия из рук не пускает”¹, тобто воїників-дворян.

Цікаво простежити погляди Пересветова на чисельність запропонованого ним війська. Спочатку він вважав, що воно має складатись з “20 тисяч юнаков храбрых с огнею стрельбою гораздо ученых”². Потім зауважує, що “Царь турецький на всяк день 40 тис. янычар держит”³. І, нарешті, прийшов до висновку, що в Османській імперії “по триста тисяч ходит против недругов ученых людей храбрых и все те сердцем веселы”⁴.

Що військо для здійснення накреслених Пересветовим загарбань потрібне велике, зрозуміло. Але чому ж це військо з радістю “сердцем веселы” йде на війну? Тому, пояснює Пересветов, що переможна війна збагатить “казну царя”, який у свою чергу “наградит, хто чего достоин”, піднесе відданих йому людей “и жалование много прибавит”⁵.

Таким чином, прагнучи до створення військової могутності московської держави, Пересветов бере за зразок османську сипахську військово-ленну систему, обґрунтовує доцільність і мету запропонованих ним загарбницьких війн. Ці війни, за Пересветовим, “зрозуміло” мають на меті визволення християн, але водночас вони повинні збагатити царя і дворян. Ніхто у московській державі до Пересветова так відверто не розкривав підґрунтя московської загарбницької політики, особистої зацікавленості у війнах і царя, і дворян.

¹ Сочинения И. Пересветова. - С.175, 187.

² Там же. - С.175.

³ Там же. - С.191.

⁴ Там же. - С.192.

⁵ Там же. - С.190, 192.

Устремління панівного стану, речником якого значною мірою був і Пересветов, відіграли важливу роль в утвердженні самодержавства азіатського зразка¹, формуванні зовнішньо-політичного курсу Москви. Для ідеологічного виправдовування своїх дій правителі, як і раніше, використовували ідеї “Сказания о князьях Владимирских” і теорії “третього Риму”.

РОЗДІЛ IV. ІМПЕРСЬКА ІДЕЯ ЯК ЗОВНІШНЬО-ПОЛІТИЧНА ДОКТРИНА МОСКВИ ЗА ПРАВЛІННЯ ІВАНА ГРОЗНОГО.

Першим напрямком завоювань Москва обрала татарські держави Поволжя. Війнам проти них уряд і церква намагались надати характеру захисту християн, священної боротьби проти “бусурманства”². У 1552 р. було підкорено Казань, у 1558 р. - Астрахань. Це започаткувало російську експансію на Південь і в Сибір. У завойованих землях з самого початку широко практикувались надання землі російським дворянам і насильницька християнізація місцевого населення³.

Підкорення Казанського і Астраханського ханств, народів Поволжя сприяло утвердженню переконань московської панівної верхівки у власній військової могутності, зрос-

¹ У цьому плані є показовим відгук Дж. Флетчера про форму управління в Москві: “Форма правління у них сильно подібна до турецької, якій вони намагаються наслідувати... Правління у них повністю тиранічне: усі його дії мають за мету вигоди одного царя, до того ж відверто варварськими засобами”. - Флетчер Дж. О государстве Русском // Проезжая по Московии. Россия в мемуарах дипломатов. - М., 1991. - С.43. І це писав англійський дипломат, який відвідав Москву у 1588 р. не за опричних часів, а за правління “лагідного” сина Івана IV Федора Івановича (1584-1598 рр.) та його уряду на чолі з Борисом Годуновим.

² Соловьев С.М. Сочинения в восемнадцати книгах - Кн. III. - М., 1989. - С.461.

³ История СССР. - Т.2. - С.174-176.

танню її імперських амбіцій. Однак якщо московський уряд був єдиний у погляді на доцільність загарбань, то вибір наступної мети цих загарбань викликав суперечки. Частина оточення царя на чолі з впливовим на той час Даніилом Адашевим була за продовження "християнських війн" проти "бусурманських держав", перш за все проти Кримського ханства. У 1556-1559 рр. московські війська здійснили розвідувальні військові дії проти Криму. Ці походи не досягли мети і на південних кордонах Москва обмежилась організацією оборони, будівництвом укріплених ліній.

Проте ще раніше виявилось прагнення інших впливових кіл і самого Івана IV до загарбань у Прибалтиці. Ще під час переговорів з Литвою у 1550 р. про продовження російсько-литовського перемир'я Москва розпочала дипломатичну підготовку до війни у Прибалтиці. За вказівкою уряду московський посол Астаф'єв, посилаючись на "Сказание о князьях Владимирских", намагався нав'язати Литві визнання титула Івана IV "цар всея Русі", висував претензії на "київську спадщину" і Лівонію, відверто погрожував Литві війною¹.

У Москві дедалі посилювались позиції прихильників війни в Прибалтиці, які вважали за доцільне здобути вихід до Балтійського моря, загарбати вже освоєні землі і до того ж, як вони сподівались, меншими зусиллями, ніж війною з Кримом і, можливо, з Туреччиною. Вже сам Іван IV твердив боярам про недоцільність вічного миру з Литвою, тому що "За королем наша споконвічна вотчина - Київ, Волинська земля, Полоцьк, Вітебськ та інші міста руські"².

¹ Хорошкевич А.Л. Сигизмунд Герберштейн и его "Записки о Московии" // Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии. - М., 1988. - С.20; Лурье Я.С. Вопросы внешней и внутренней политики Ивана IV // Послания Ивана Грозного. - М.-Л., 1951. - С.485.

² Соловьев С.М. Сочинения в восемнадцати книгах - Кн. III. - М., 1989. - С.494-495.

Визначивши напрям чергового нападу - Лівонію¹, Москва на той час була зацікавлена не у розриві відносин з Литвою, а в затягуванні переговорів. Вже напередодні московського нападу Адашев заспокоював Литовський уряд, який був стурбований зосередженням російських військ на Лівонському кордоні. Московський дипломат намагався відвернути увагу Литви від небезпеки Лівонії з боку Москви пропозиціями "перестати згадувати, коли що кому належало" і пропонував спільний союз проти Криму. Литовські послы висловили сумнів щодо щирості пропозицій Москви про військовий антикримський союз і наприкінці переговорів закликали царя помириться з Лівонією. У відповідь вони почули: "Ливонцы, извечные наши данщики, церкви божии разорили и нам в наших данях не исправились: за такие свои дела от нас наказание приняли"².

Російсько-литовські переговори було зірвано. Московський уряд, зацікавлений у війні, також відкинув спроби Лівонії врегулювати спірні питання мирним шляхом. У 1558 р. Москва розпочала Лівонську війну, яка тривала з перервами 25 років (1558-1583 рр.). Перші успіхи російських військ викликали сподівання на легку перемогу і зростання імперських амбіцій. Пропозиції імператора і Литви про припинення війни московським урядом були проігноровані³.

Тим часом міжнародне становище Москви ускладнювалось. У 1561 р. за Віленським договором володіння Лівон-

¹ Лівонія - це з XIII ст. до 1561 р. вся територія Латвії і Естонії, загарбана німецькими хрестоносцями. У середині XVI ст. Лівонія уявляла конфедеративну державу без єдиної виконавчої влади п'яти духовних князівств (Лівонський орден, Ризьке архієпископство, єпископства Курляндське, Дерптське і Езельвікське); вона вважалась членом Германської імперії і разом з тим підпорядковувалась папі римському. Див.: Копанев О.І., Маньков А.Г., Носов М.Е. Нариси з історії СРСР. Кінець XV - початок XVII століть. - К., 1959. - С.155.

² Соловьев С.М. Сочинения. - Кн.3. - С.500-501.

³ Там же. - С.502-556.

ського ордену перейшли під протекторат Польщі і Литви. Лівонська війна перетворилась на боротьбу за Східну Прибалтику Москви проти Данії, Польщі, Литви і Швеції. Об'єднання Польщі з Литвою за Люблінською унією 1569 р. в єдину державу, обрання на польський престол у 1576 р. Стефана Баторія, вступ у війну проти Росії Швеції суттєво змінили військову ситуацію.

Під час Лівонської війни з усією повнотою виявились як практика, так і ідеологія (остання перш за все у дипломатичних відносинах) імперської ідеї московських правителів. Намагання Москви здійснити значні територіальні загарбання у Прибалтиці за умов, коли ці загарбання зачіпали інтереси багатьох європейських держав, зумовили зусилля Івана IV для обґрунтування і виправдання своєї політики. Аргументи для цього царський уряд шукав і наводив з легенди "Сказания о князьях Владимирских". Імперські ідеї цього твору стали найважливішою складовою дипломатичної ідеології і політики Москви.

Лівонська війна, яка зачіпала інтереси багатьох держав, викликала активізацію дипломатії Москви. Хід війни, її військові перипетії, особисті якості царя впливали лише на акценти московської дипломатії. Наріжною залишалась її визначальна функція - намагання виправдати територіальні зазіхання московських правителів. Таке завдання російської дипломатії ставило її успіхи у цілковиту залежність від ходу військових дій та особистих амбіцій Івана IV. Це, як і погана орієнтація московського уряду в міжнародному і внутрішньому становищі європейських держав, особливо яскраво виявилось у дипломатії Москви відносно Данії, Швеції та Англії. Так, Москва, внаслідок своєї непоступливості і недалекоглядності, втратила потенційного союзника Данію, яка вела давні довготривкі війни зі Швецією. На прохання датського короля Фрідріха II не захоплювати Естонію, яка належить Данії, Іван IV відповів, що ще з часів Ярослава Мудрого вся Лівонська земля "наша". Така відповідь царя загострила відносини Москви з Данією¹.

¹ Соловьев С.М. Сочинения. - Кн.3. - С.492-493.

Іван IV намагався втягнути у війну на своєму боці Англію. Заради цього цар готовий був одружитись з племінницею королеви Єлизавети Марією Гастінгс і надати широкі пільги англійським купцям. Англійська королева не виявила захоплення від шлюбної пропозиції Івана IV. Не виключено, що в Англії дещо знали про сімейні та амурні справи московського правителя¹.

Дипломатично ухилився англійський уряд і від створення англо-російського союзу і спільних військових дій у Лівонії. Англія була зацікавлена у розвитку торгівлі з Московією і вважала за доцільне обмежитись домовленостями лише з цього питання. Така позиція викликала обурення Івана IV. У 1570 р. у листі до англійської королеви цар писав: "Мы думали, что ты в своем государстве государыня и сама владеешь и заботишься о своей государственной чести и выгодах для государства, - поэтому мы и затеяли с тобой эти переговоры. Но видно, у тебя, помимо тебя, другие люди владеют, и не только люди, а мужики торговые и не заботятся о наших государских головах и о чести и о выгодах для страны, а ищут своей торговой прибыли. Ты же пребываешь в своем девическом звании, как всякая пошлая девица"². Переговори були перервані.

Марними також виявились сподівання Івана IV відвернути війну зі Швецією. До 1570 р. Швеція, що захопила у 1561 р. північну частину Естонії з містом Ревелем (Таллін), неодноразово починала військові дії проти Росії (наприклад, блокада Нарви), проте безпосередньої участі у війні не брала. Зайнятий Північною семирічною війною (1563-1570 рр.)

¹ Послания Ивана Грозного/Подготовка текста Д.С.Лихачева и Я.С.Лурье. - М.-Л., 1951. - С.612-616. Про шлюбні "прожекти" Івана IV, його сімейні і амурні справи див.: Соловьев С.М. Сочинения. - Кн. 3. - М., 1989. - С.553-574; 653-654; Интересная газета. - №10 /14/. - 1994. - С.78; Горский С. Жены Иоанна Грозного. Запорожье, 1991. - С.5-56; Дружини Івана Грозного// Дніпро. - 1993. - №7-9. - С.184-221.

² Послания Ивана Грозного. - С.332-333, 616.

проти Данії шведський король Ерік IV (1560-1568 рр.) вороже ставився до спроб Польщі і Литви укріпитись у Лівонії. Тимчасове співпадіння політичних інтересів і деякі особисті спільні риси характеру Івана IV і Еріка IV викликали зближення цих двох монархів і навіть надії царя на спільний військовий союз. Ці сподівання Івана IV виявились марними. Внаслідок державного перевороту у 1568 р. у Швеції до влади прийшов брат Еріка IV Юхан (Іоган) III, прихильник шведсько-польського союзу, який до того ж мав особисті підстави вороже ставитись до Івана IV¹. Він закінчив у 1570 р. Північну семирічну війну і розпочав військові дії проти Московської держави.

Роздратований зміною зовнішньої політики Швеції, нападами кримських татар 1569-1572 рр., невдачею походу на Ревель 1570-1571 рр. Іван IV усю свою злість вкладає у два листи 1572 і 1573 рр. до нового шведського короля. Відкидаючи будь-який дипломатичний етикет, цар називає увесь рід шведських королів "дуресвітами", самого низького "мужицького роду", на відміну від московських царів, які ведуть "походження від Августа кесаря"².

Іван Грозний переконаний у перемозі в Лівонській війні. Тому в листах до шведського короля цар намагається довести "вищість" походження московської царської династії і переконати у "праві" Москви на Лівонську землю. У по-

¹ Ми вже згадували про шлюбні "прожекти" Івана IV. Серед численних "обраниць" російського царя була і дружина ув'язненого за пропольський настрій тоді ще принца Юхана. У свій час сестра польського короля Сигизмунда II Катерина Ягелон відмовила Івану IV і вийшла заміж за шведського принца, що, можливо, і викликало його пропольські настрої. Іван IV забажав одружитись з Катериною і погоджувався за її видання на значні територіальні поступки. Більше того, сам факт видачі Катерини цар ставив головною умовою майбутнього союзу. Під час приїзду московських послів до Швеції тут і відбувся державний переворот, а королем став колишній в'язень - Іоган III. - Див.: Послания Ивана Грозного. - С.620; 497-500.

² Послания Ивана Грозного. - С.335, 337, 342, 346, 347.

сланні 1573 р. Іван IV навіть не обтяжує себе наведенням аргументів на користь своїх зазіхань, цар просто раз за разом твердить: "Лівонська земля - наша вотчина"¹.

Та найбільш яскраво територіальні зазіхання Москви виявились у політиці Івана IV щодо Польсько-Литовської держави. Однак якщо у дипломатичних відносинах з Данією, Англією і Швецією цар лише висував територіальні претензії щодо Лівонії і майже не обтяжував себе їх обґрунтуванням, то під час переговорів з польсько-литовським урядом Іван IV вважав за доцільне підвести історико-правне підґрунтя для своїх агресивних вимог. Це було зумовлено намаганнями Москви виправдати свої імперіалістичні устремління в очах Європи, звузити коло прихильників Польщі і Литви.

Аргументи московський уряд черпав і наводив із "Сказання о князьях Владимирских". Власне кажучи, тенденційна легендарна концепція була перетворена на правно-ідеологічне підґрунтя виправдовування імперської політики московської держави. Усе це знайшло відображення і у "посланнях" Івана Грозного та московських бояр до польських королів Сигизмунда II Августа, Стефана Баторія, посадових осіб Польщі та Литви. Ці "послання" дають досить повне уявлення про претензії Івана IV на роль "збирача руських земель" і "власних отчин" та розміри територіальних зазіхань Москви.

У цьому ж зв'язку становлять інтерес і "послання" московських бояр до польського короля Сигизмунда II і великого гетьмана Литовського Гр.Ходкевича, які були інспіровані самим царем². Ці

¹ Послания Ивана Грозного. - С.338, 339, 341, 350.

² Про передумови появи листів І.Д.Бельського, І.Ф.Мстиславського, М.І.Воротинського, І.П.Федорова та роль у їх укладанні самого царя див.: Адрианова-Перетц В.П. Послесловие // Послания Ивана Грозного. - С.450; Я.С.Лурье. Комментарии. - Там же. - С.668-676. Його ж. - Вопросы внешней и внутренней политики в посланиях Ивана IV. - Там само. - С.469; Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописании ее главнейших деятелей. 1 Репринтовое воспроизведение изд. 1873-1888. - Кн.1. - Вып.1,2,3. - М., 1990. - С.474; Зимин А.А. - (Рец.) - Послания Ивана Грозного // Вопросы истории. - 1952. - №2. - С.131-134.

листи мали відіграти роль запобіжного заходу на випадок спокусливих звернень польсько-литовського уряду до московських бояр. Водночас, на наш погляд, "послання" були своєрідним політичним зондажем і мали за мету обґрунтувати територіальні претензії царя і довести, що ці претензії користуються в Москві підтримкою широкого кола впливових прихильників.

Зокрема, в листі від 2 липня 1567р. до польського короля і великого князя Литовського Сигизмунда II, один з керівників боярської думи Іван Дмитрович Бельський не тільки нагадав Сигизмунду про своє походження з роду Гедиміна і що "Великое княжество Литовское было нашей вотчиной", але й пропонував "уступить великое княжество Литовское и Русскую землю ... ты будешь на Польском королевстве, а я на великом княжестве Литовском и на Русской земле, и оба мы будем под властью его царского величества"¹.

Інший боярин Михайло Іванович Воротинський у листі (1567 р.) до Сигизмунда II твердив, що московські правителі "все самодержцы, начиная с Августа кесаря, обладавшего всей вселенной, и братья его Прусы и до великого государя Рюрика и от Рюрика до нынешнего государя" і тому пропонував заради "братских отношений дать нам в вотчину Новгородок Литовский, Витебск, Минск, Шклов, Могилев и иные города по Днепру, и всю Вольнскую и Подольскую земли", а також "Троки, Берестье, Прусы и Жмудь"².

"Аргументи" для обґрунтування божественного походження царської влади і територіальних претензій Москви складають основу послань самого царя. У посланні (1577 р.) до керівника польських військ старости Вольмарського і Зегевольського Олександра Полубенського Іван IV викладає цілу історію російського самодержавства. У відповідності до легенди "Сказания о князьях Владимирских" після біблійної частини йдеться мова про Августа Кесаря, його нащадків Пру-

¹ Послания Ивана Грозного. - С.420, 421.

² Там же. С.432.

са, Рюрика, Ігоря, Володимира та інших князів до Івана III і Василя III включно. Завершує свій історичний екскурс Іван IV словами: "А наставление наше царское таково. Ливонская земля с незапамятных времен - наша вотчина: от великого князя Ярослава, сына великого Владимира, а во святом крещении Георгия, который завоевал Чудскую землю и поставил в ней город, названный по его имени Юрьевым, а по-немецки Дерптем"¹.

Проте навряд чи сам Іван IV вірив в історичну і праводокументальну переконливість наведених ним аргументів, а тим більше, що його докази можуть вплинути на поступливість Польщі і Литви. У будь-якому випадку цар віддав перевагу не переговорам, а силі зброї. У 1577 р. Іван IV, скориставшись складним внутрішнім і міжнародним становищем Речі Посполитої, порушив перемир'я і розпочав наступ. Московські війська захопили майже усю Прибалтику, окрім Риги і Ревеля².

Ці тимчасові військові успіхи були одним з приводів для послання Івана Грозного тодішньому головнокомандуючому польськими військами в Лівонії Яну Ходкевичу. Вірогідно, що вибір царем адресата і час звернення до нього не були випадковими. Ходкевича могли розглядати у Москві як прихильника мирних переговорів³. На той час Іван IV під тягарем економічних, фінансових і політичних труднощів схилився якщо не до миру, то хоча б до тривалого перемир'я, звичайно на вигідних для себе умовах. Можливо, що

¹ Послания... - С.374-378, 379; Політичні претензії Івана Грозного, які він згодом повторив під час переговорів з польськими послами в січні 1578 р., викликали обурення польського короля Стефана Баторія, який іронічно зауважив, що цар "почал вычитывать рожай свой от сотворения света, от Адама... яко нигде ничего грунтового и правдивого не назначил". Про ці претензії царя Баторій нагадав і у 1579 р., формально оголошуючи війну Москві. Див.: Лурье Я.С. Комментарии//Послания... - С.645-646.

² Королюк В.Д. Ливонська війна. - К., 1957. - С.86-88, 206-207.

³ Послания... - С.650-651.

Ходкевич брав участь у переговорах 1563 р. у Полоцьку, під час яких польські послы пропонували такий поділ Лівонських земель: " ... что государь ваш которые замки держит в Вифлянской земле, то напишите за государем своим, а что Вифлянские земли за государем нашим и то за государем нашим"¹.

У вересні 1577 р., коли було написано послання Ходкевичу, майже уся Лівонія була окупована московськими військами. Тому цар пише: "А больше вам не следует говорить те слова, которые вы говорили в Полоцке: что там не наша земля, где ноги нашего коня не стояли; ведь теперь в нашей вотчине, Ливонской земле, во многих областях нет такого места, где бы не только ноги нашего коня, но и наши ноги не были ... все это по божьей воле оказалось под ногами наших коней и под нашим господством ... И ты бы сам говорил своему государю ... чтобы ваш государь незамедлительно слал к нам своих послов ... заключить с ним мир"².

У відповідь на це звернення царя у січні 1578 р. прибули польські послы. Вимоги і амбіції Івана IV заздалегідь виключали можливість укладення мирного договору. Окрім Лівонії, Курляндії і Полоцька, цар вимагав Київ, Канів і Вітебськ. Більше того, під час переговорів, як пише Соловйов С.М., Іван Грозний заявив, що і "Корона Польська і Велике князівство Литовське - наші вотчини"³. Ці слова відомого російського історика ХІХ ст. свідчать, чого варті твердження прихильників зображення "прогресивної" зовнішньої політики Івана IV, яка буцімто була спрямована на вирішення життєво необхідного національного завдання - здобуття виходу до Балтійського моря.

Успішні військові дії Речі Посполитої і шведів у 1581 р. спонукали царя до пошуків миру. Проте Іван Грозний ще повністю не усвідомив військової поразки, розраховував на суперечки у таборі Баторія і плекав позбавлені реальних

¹ Послания... - С.654.

² Там же. - С.383-384.

³ Соловьев С.М. Сочинения... - Кн.3. - С.626-627.

підстав сподівання на підтримку у московсько-польському конфлікті імператора і Папи¹. Такі розрахунки царя визначили зміст і характер викладу його "Послання польському королю Стефану Баторію" у 1581 р.

Здавалось, за конкретних умов і зацікавленості царя у пошуках миру він мусив шукати компроміс і обрати відповідний тон звернення до польського короля. Проте, як і раніше, Іван IV висуває вимогу на "свою споконвічну вотчину" - Лівонію. Сама грамота виявляла зверхність І.Грозного у ставленні до Стефана Баторія. Іван IV підкреслює, що він "цар по божьему изволению, а не по многоятежному желанию человечества", тим саме зневажливо натякаючи на те, що Баторій одержав престол за ухвалою сейму. Щоб ще більше дошкулити останньому, цар перераховує представників усієї польської королівської династії, знову ж таки натякаючи на походження Баторія з некоролівського роду^{2*}.

Проте цар, нарешті, усвідомив, що війну програно, і ні імператор, ні Папа зазіхаль Москви на Лівонію не підтримають. За таких умов Івану IV довелося не лише позбутися своїх амбіцій, але й принизливо просити миру за будь-яких умов. Навздогін послам були послані гінці з відповідними інструкціями, у яких наголошувалась необхідність терпіти зневагу не тільки до самих послів, але й по відношенню до порушень протоколу і етикету щодо самого царя³.

¹ Послания... - С.656.

² Послания... - С.390, 394.

* Баторій дуже хворобливо реагував на ці закиди царя і надіслав Івану IV різку грамоту, в якій писав, що "лучше от доброго шляхтича и добродетельной шляхтенки уродиться, нежели з лихих короля и королевь", і викликав Грозного на лицарський двобій. - Послания... - С.657.

³ Зміст цих інструкцій наводить С.М.Соловйов: "Если король не встанет и велит о государевом здоровье спрашивать панам, то и за этим не останавливаться... самим не задираться и невежливых слов королю не говорить. Если паны станут говорить, чтобы государя царем не писать, и за этим дело не остановится, то послам отвечать: государю нашему царское имя бог дал, и кто у него отнимет его? Государи наши не со вчерашнего дня государи, извечные государи; а если государь ваш не велел нашего государя царем писать; то государь наш для покоя христианского не велел себя царем писать; все равно как его не пиши, во всех землях ведают, какой он государь" (Соловьев С.М. Сочинения... - Кн.3. - С.638-639).

Російсько-польські мирні переговори закінчились 2 січня 1582 р. в Запольському Ямі (недалеко від Пскова) укладенням 10-літнього перемир'я. За його умовами Іван Грозний відмовлявся від Полоцька і Лівонії на користь Речі Посполитої, а Баторій повинен був повернути захоплені ним прикордонні російські землі.

У травні 1583 р. на р. Плюсі було підписано 3-річне перемир'я з Швецією, за яким під владу останньої перейшли міста Ям, Копор'є, Івангород, Нарва і прилегла територія південного узбережжя Фінської затоки.

Для розуміння характеру зовнішньої політики і практики Івана IV важливе значення має з'ясування співвідношення політичного і релігійного факторів, їх ролі і впливу на наміри і дії царя. Погляд під таким ракурсом на методи зовнішньо-політичної практики Москви ще не привертав належної уваги дослідників¹. Тим часом навіть частковий розгляд питання під таким кутом зору викриває всю облудність і самого царя, і московської політики. Не дивує лицемірство і нахабність царя по відношенню до партнерів по переговорах. Останні теж були далеко не ангели. Однак виникає питання: наскільки далеко заради своїх імперських планів і утвердження безмежної влади готовий був піти у розиграші карти релігійного питання цей "оборонець православної віри"?

І дійсно, ряд листів царя свідчить про його намагання показати себе захисником православ'я, який веде священну боротьбу проти ворогів. Причому навіть до християн, але не православних, Іван IV ставиться як до язичників. У листі до А.Курбського (1564 р.) читаємо: "Если ты скажешь, что мы тоже воюем с христианами-германцами, литовцами, то это не то же самое... как нам известно, в этих странах нет

¹ Якоюсь мірою і то здебільшого лише у фактографічному плані або під кутом виправдовування дипломатії Івана IV та його спроб "переграти підступний Захід" йдеться у післямові Я.С.Лурье до збірки документів "Послания Ивана Грозного"; Його ж "Вопросы внешней и внутренней политики в посланиях Ивана IV". - Послания... - С.468-519.

христиан, кроме мелких церковных служителей и тайных рабов господних"¹.

Така зневага нібито свідчила про те, що не гідно царю мати таких підданих. Проте це не стало на заваді царю претендувати на своє обрання у 1572 р. на престол католицької Польщі². Які надії плекав Іван IV? Мрії про утворення нової імперії, чи сподівання на лаври європейської християнської місії? Навряд чи колись дізнаємось достоменно. І все ж цей та інші факти дають підстави для роздумів.

Здавалось, ще більше обурення, ніж католицизм, викликала у Івана IV реформація у Швеції. В листі у 1573 р. до Іоганна (Юхана) III він писав: "Да какому тебе богу молиться - ты ведь безбожник: не только истинной веры не познал ты, но даже скромное прибежище латинского богослужения разрушено у вас, и иконы уничтожили, и священников сравняли с мирянами"³. І знову ж таки, таке зневажливе ставлення до іншої релігії не завадило царю проголосити ще в 1570 р. протестанта Магнуса (1540-1583 рр.) Лівонським королем, а у тому ж році, коли був написаний лист до шведського короля, дати згоду на шлюб своєї племінниці Марії Володимирівни з Магнусом за мішаним православно-протестантським обрядом⁴.

Так само для дослідника політично-релігійних комбінацій Івана IV становлять інтерес дипломатичні відносини Москви з імператором і Папою Римським. Одним із важливих факторів XVI ст., який значною мірою впливав на зовнішню політику держав Південної, Центральної і Східної Європи, була турецька навала.

¹ Послания... - С.285.

² История Польши в трех томах. - Т.1. - М., 1956. - С.239-240.

³ Послания... - С.348.

⁴ Там же. - С.630. Ставленник російського царя датський принц Магнус відмовився згодом від наданого йому Іваном IV королівського титула і перейшов у 1578 р. на службу до польського короля Стефана Баторія. Советская историческая энциклопедия. - Т.8. - М., 1965. - С.889.

Наступ турків, виснажливі австро-турецькі війни (1532-1533 рр., 1540-1547 рр., 1551-1562 рр., 1566-1568 рр.), безпосередня небезпека Відню та Італії спонукали імператора і Ватикан до спроб утворення християнської антитурецької коаліції, залучення до неї Москви. Ці плани, а також сподівання імператора на підтримку Москвою обрання на польський престол ерцгерцога Ернста Габсбурга і надії Ватикану на повернення Москви до католицизму сприяли відновленню зносин імператора і Ватикану з московськими правителями. З свого боку Іван IV був зацікавлений у таких зносинах, розраховуючи домогтись визнання територіальних загарбань і визнання своїх "прав" на Лівонію, білоруські і українські землі.

У 1560 р. імператор Фердинанд I, а у 1566 р. його син - імператор Максиміліан II - звертались до Івана IV з проханням припинити війну у Лівонії і розпочати війну проти турків. У відповідь православний цар проголосив себе майже захисником католицизму і твердив, що причина війни не тільки в тому, що Лівонія - його вотчина, але й у тому, що лівонці "впали в Лютерово учение"¹. Не привабила царя і пропозиція захисту християн від турків. Ще на початку 60-х років після невдалих кримських походів Іван IV повідомив хана про зміни у зовнішній політиці і покарання прихильників війни з Кримом у своєму оточенні: "А которые наши люди ближние промеж нас с братом нашим Девлет Киреем царем ссорили, мы то сыскали, да на них опалу свою положили есмь - иные померли, а иных разослали есмь, а иные не в тех не в сех ходят"².

Новий період активізації дипломатичних зносин між Іваном IV і імператором та Ватиканом припадає на часи "безкоролів'я" у Польщі. У 1575 р. до Москви прибули послани: від імператора Максиміліана II - Іоган Кобенцель і Даниїл Принц, від Папи Григорія III - Антоній Поссевіно. Посли передали прохання імператора "залишити у спокої

¹ Послания... - С.489-492.

² Там же. - С.602.

Лівонію" і сприяти обранню на польський престол ерцгерцога Ернста Габсбурга. За це вони погоджувались віддати Івану IV Київ і пропонували підтримку Москві з боку християнських держав у боротьбі з турками. При цьому вони спокушали І.Грозного, що після перемоги "все царство Греческое восточное будет уступлено твоему величеству и ваша светлость будете провозглашены восточным цезарем"¹.

Проте "благовірного оборонця православних" - московського царя - не зацікавили явно нереальні на той час пропозиції поділу Османської імперії і реанімації "грецького царства" під його рукою. У відповідь цар офіційно пропонує, мабуть уперше в московській політиці, здійснити поділ Речі Посполитої: Польща - імператору, а "Литовское Великое княжество с Киевом было бы к нашему государству Московскому"².

Тим часом ситуація у Польщі змінилась. У 1576 р. королем був обраний Стефан Баторій, який не тільки зумів позбутися залежності від Османської імперії, що хвилювало Габсбургів і Ватикан, але й обіцяв їм допомогу у боротьбі проти турків. Така позиція новообраного короля не могла не імпонувати Габсбургам і Папі. Останній на різдво 1579 р. надіслав С.Баторію освячені емблеми - шолом і меч³.

Здавалось, вже нікого і нічим не можна здивувати лицемірством Івана IV. І все ж, уявлення про підступність царя були б далеко неповні без усвідомлення його зовнішньополітичних акцій наприкінці Лівонської війни. Ці акції, точніше політичні провокації, мали за мету: по-перше, якщо не все, то утримати бодай щось із вже загарбаних територій; по-друге, скомпрометувати Стефана Баторія в очах Європи, імператора і Папи і заручитись підтримкою з їх боку у боротьбі з польським королем. При цьому робились спроби спокусити імператора і Папу туманними, а іноді прозорими натяками, що за таку підтримку Москва, можливо, погоди-

¹ Соловьев С.М. Сочинения... - Кн.3. - С.615.

² Там же. - С.616.

³ Послания... - С.512.

ться на відновлення Флорентійської унії і спільну боротьбу проти турків.

Зокрема під час переговорів з посланцем Папи Антонієм Пассевіно російські послы Єлецький і Астаф'єв так обгрунтували територіальні зазіхання Москви: "Если государь наш уступит всю Ливонию и не будет у него пристаней морских, то ему нельзя будет ссылаться с Папою, Цезарем и другими поморскими государями, нельзя будет ему войти с ними в союз против бусурманских государей; какой же это мир?"¹.

Отакої! Нібито саме Москва не ухилялась від участі в антитурецькій коаліції, а московська держава не мала спільного кордону з Кримом і нібито цар збирався посилати свої війська на війну проти турків саме через Прибалтику і мав для цього флот! Появилися і нові нюанси в ідеології дипломатії царя - це ворожість до "бусурменства", його ставлення Стефана Баторія і можливі зміни у ставленні Москви до релігійного питання. У 1580 р. посланець Івана IV Істома Шевригін передав імператору Рудольфу II грамоту, в якій польський король звинувачувався у пособництві османській імперії, чим зумовлено "пролиття християнської крові" і продовження Лівонської війни. Цей же посланець повторив це звинувачення на адресу С.Баторія під час аудієнції у Папи.

Припускаємо, що під час цього візиту обговорювались не лише питання припинення Лівонської війни і участі Москви в антитурецькій коаліції, але й, хоча це не зафіксовано у царській грамоті, можливі зміни московської політики у релігійному питанні. Підставою для такого припущення є те, що згодом (у 1581 р.) Іван IV у своєму листі до Баторія (зміст якого, як обгрунтовано вважав цар, стане відомий імператору і Папі) не тільки повторив звинувачення на адресу Баторія у пособництві "бусурманству", але й звинуватив останнього у нехтуванні Флорентійською унією 1439 р., про яку сам цар схвально відгукнувся. Не виключено, що саме

¹ Цит. за Соловьевым С.М. Сочинения. - Кн.3. - С.647.

тому Папа погодився на пропозицію Москви про посередництво у польсько-російських мирних переговорах¹.

Намагаючись скомпрометувати Стефана Баторія в очах імператора і Папи, Іван Грозний звинувачує польського короля у пособництві "бусурманам": "...ты действуешь, предавая християнство бусурманам. А когда обессилишь обе земли - Русскую и Литовскую - все басурманам и достанется! Называешь себя христианином, Христово имя поминаешь, а хочешь низвергнуть християнство"^{2*}.

У листі 1581 р. до Стефана Баторія Іван IV пише: "Называетесь христианами, а ведь Папа и все римляне и латыняне вечно твердят, что вера греческая и латинская едина; а когда был при папе Римском Евгении собор, и присутствовал на нем греческий царь Иван Мануйлович, а с ним патриарх Царьградский Иосиф, а из Руси был митрополит Исидор, то на этом соборе постановили, что греческая вера и римская должны быть едины. Как же твои паны придерживаются християнства, если они не допускают, чтобы Ливонская земля была под греческой верой? Они и Папе своему не следуют: Папа их установил, что греческая и латинская веры едины, а они это отвергают и обращают людей из греческой веры в латинскую! А в нашей земле, если кто держится латинской веры, то мы их силой з латинской веры не обращаем, а жалуем их наравне со своими людьми"³.

Нагадаємо, що у Москві з моменту прийняття Флорентійської унії (1439 р.) панувало одностайне різко негативне ставлення до цього релігійного акту. Позитивна оцінка Унії

¹ Послания... - С.314-317, 660.

² Послания... - С.408-409.

* Ці звинувачення, як і натяки царя на некоролівське походження, сильно зачіпали Баторія. У своїй відповіді царю він писав: "Яко нам смеешь припоминать так часто безсурмянство, ты который еси кровь свою с ними помешал, которого предки кобылье молоко, что уканоуло на гривы татарских кобыл лизали". Див.: Послания... - С.660.

³ Послания... - С.406.

Іваном Грозним, його готовність визнати "латинян" єдиновірцями з православними була розрахована не стільки на польського короля, скільки на Папу і імператора. Це був прямий натяк на можливі зміни у позиції Москви у релігійному питанні.

Навряд чи Іван IV збирався виконувати ці аванси. Так само як і сумніваємось, що в їх щирість повірили Папа і імператор. Принаймі після закінчення Лівонської війни цар ухилився і від укладання антитурецького союзу, і від розмов про відновлення Флорентійської унії. Папські послы не на полягали.

ВИСНОВКИ.

Підводячи підсумки, відзначимо, що період кінця XV-XVI ст. посідає провідну роль в історії Росії і значною мірою вплинув на її майбутнє. Саме тоді утворилось і зміцнилось її етно-політичне ядро - незалежна Московська держава, - і виникли протиріччя і проблеми, властиві як для її власного розвитку, так і взаємин з іншими країнами.

Зародження самодержавства, значні територіальні зазіхання новоутвореної держави потребували ідеологічного обґрунтування, яке б мало довести історичну визначеність не обмеженої влади московських правителів і їх територіальних претензій. Виключна роль у виробленні цієї політичної доктрини належить "Сказанню о князях Владимирских" і теорії "Москва - III-ій Рим", які виводили родовід московських правителів від римських імператорів і проголошували їх "єдиними оборонцями" православної віри.

Поява "Сказання..." і теорії "III-го Риму" була ініційована іосифлянським напрямком церковників, які мали за мету відстояти незалежність московської держави від Ватикану, відвернути московських князів і дворян від намірів секуляризації церковних земель, переключити їх ініціативу на зовнішню експансію.

Звичайно, процес вироблення такої політичної доктрини, яку церква запропонувала світській владі, був і складним, і неоднозначним. Не виключено, що безпосередні автори "Сказання..." і "III-го Риму" повністю не усвідомлювали і не передбачали політичних наслідків створення ними цих легенд, чи можливостей їх практичного застосування. Проте це не можна сказати ні про керівництво церкви, ні про московських князів, які зробили концепції цих переказів аргументом і знаряддям у вирішенні як політичних, так і релігійних питань.

Вже наприкінці XV - першої половини XVI ст. легендарний зміст "Сказання о князях Владимирских" набув статусу державної ідеології Московської держави. Посилаючись на цей твір, московські правителі закладали основи своєї особистої необмеженої влади, яка за правління Івана Грозного, з його сумнозвісною опричиною, набула відверто деспотичного характеру, із чіткими ознаками тоталітаризму, запровадженням політичної цензури.

В якості державної ідеології концепція "Сказання..." сприяла зародженню імперської ідеї у Москві, виробленню її правителями імперської зовнішньо-політичної доктрини, яка передбачала експансію на Захід і одночасно започатковувала претензії на "київську спадщину". Здійснюючи територіальні загарбання, московські правителі намагались їх виправдати посиланнями на зміст "Сказання...", який нібито підтверджував їх права на ці землі.

Інша важлива складова імперської ідеї - теорія "Москва - Третій Рим". Вперше доктрина "III-го Риму", як ідеологія Московської держави, була офіційно схвалена під час утворення у 1589 р. московського патріархату. Проте ще раніше, навіть до завершення створення теорії "Москва - III-ій Рим" старцем Філофеем, "оборона" православних займала помітне місце у політиці московських правителів. Іван III і Василь III використовували православну віру для підбурювання православного населення Литви на антиурядові виступи, і свої загарбницькі наміри виправдовували гаслами захисту одновірців.

Початок діяльності Івана IV також зазнав впливу теорії “III-го Риму”. Акту коронації царя Москва намагалась надати значення “вселенського церковного діяння”, підкреслювалась роль царя і церкви у захисті віри. Цілком у дусі гасла захисту християн було здійснено підкорення Казанського і Астраханського ханств. Не був цар і категоричним противником війни з “бусурманським” Кримом. Зміни в політиці Грозного були викликані невдалими кримськими походами, усвідомленням недостатніх сил для війни з ханством і, можливо, Туреччиною. Тому царя не спокусили явно нереальні на той час пропозиції імператора щодо поділу Османської імперії. У свою чергу зустрічна пропозиція Івана IV імператору - погодитись на загарбання Москвою Лівонії, здійснити поділ Речі Посполитої і віддати Москві усі землі Великого князівства Литовського, - не одержала згоди царя.

Ми не можемо погодитись з висновками російських і радянських дослідників про те, що теорія “III-го Риму” ніколи не була офіційною теорією російської держави і не використовувалась в якості ідеологічного обґрунтування її зовнішньої політики. І хоча, звичайно, у XVI ст. ідеї “богообраності Москви”, її ролі як “центру єднання і визволення православних” не набули ще відверто месіяністичного характеру, їх впливи на внутрішнє життя країни та її зовнішню політику ставали дедалі відчутнішими. Посилання військової могутності Росії, формування імперської ідеології у пануючому стані були могутнім поштовхом для практичного застосування теорії “III-го Риму” у традиційному або модернізовану вигляді. Не дивлячись на усі відмінності релігійного і світського характеру, яких набували у різні часи ідеї “III-го Риму”, вони приваблювали московських правителів універсалізмом, можливістю ідеологічного обґрунтування своєї імперської політики у будь-який час і у широкому діапазоні дій.

Достатньо пригадати роль ідей “оборони і захисту православних” у політиці Москви під час її боротьби за Україну у XVII ст., підбурювання православних на виступи проти турків у XVIII-XIX ст., плани Петра I щодо захисту

християн¹, депортації мусульман із захоплених територій Персії і заселення цих земель православними², “російський православний патріотизм” Катерини II, з її намаганнями реалізації “грецького проекту” (тобто відновлення Візантійської імперії під протекторатом Росії)³, використання російським царизмом у XVIII ст. “дисидентського питання”, гасла нібито захисту православних у Польщі і здійснення під його прикриттям трьох поділів цієї держави⁴. Можна навести приклади і більш пізніх часів. Проте ці сюжети виходять за хронологічні рамки нашої публікації і будуть предметом наступного розгляду.

Факти політичної історії Московської держави кінця XV - XVI ст. не підтверджують картину (схему) утворення російської держави, яка склалась і панує в радянській і російській історіографії. В її основу покладено погляд на нібито прогресивну роль самодержавства і Москви як “збирача руських земель”, а також твердження, що нібито зовнішня політика московських правителів відповідала національним інтересам росіян і давнім сподіванням приєднаних (тобто підкорених) народів. Взагалі сама схема про прогресивність величезного територіального зростання Росії, “приєднання або возз'єднання” настільки довго насаджувалась і з часом набула такого поширення, що вплинула на формування відповідного стереотипу у поглядах не лише професійних істориків, але й не одного покоління росіян та інших підданих Російської імперії і колишнього Радянського Союзу.

¹ Ключевский В.О. Сочинения. - Т.8. - М., 1959. - С.333-334; Полонська-Василенко Н. Теорія III Риму в Росії протягом XVIII та XIX сторіч. - Мюнхен, 1952. - С.14.

² Анисимов Е.В. Петр I: рождение империи // Вопросы истории, 1989. - №7. - С.50.

³ Ключевский В.О. Сочинения. - Т.5. - М., 1958. - С.46-47; Гаврюшкин А.В. Граф Никита Панин. Из истории русской дипломатии XVIII в. - М., 1989. - С.170.

⁴ Ключевский В.О. Сочинения. - Т.5. - М., 1958. - С.52-64.

Тим часом вже за часів Івана III, Василя III і особливо Івана Грозного, з їх деспотичним правлінням і агресивною зовнішньою політикою, була виключена можливість утворення у будь-якій формі союзу чи об'єднання Москви з Литвою, а, можливо, і з Польщею. Принаймі, якщо такий шанс був, то Москва не тільки не доклала ніяких зусиль до його реалізації, але й взагалі не готова була "поступитись принципами".

Серед цих принципів провідне місце посідали самодержавна і імперська ідеї, сформульовані у "Сказании о князьях Владимирских" і теорії "III-го Риму". Використовуючи концепції цих творів, московські правителі проголосили незаперечну вищість Москви і необмеженість самодержавної влади, поклали на себе месіянську роль "оборонців і визволителів православних", поборників "чистоти віри", нащадків "київської спадщини" і "збирачів руських земель".

Характерно й те, що поставлена понад тенденції і можливості соціально-економічного розвитку та інтереси державності, імперська ідея не відповідала і власне національним інтересам самих росіян. І не лише тому, хоча це і важливо, що територіальні загарбання породжували все нові і нові проблеми, закладали підвалини майбутніх конфліктів і неввіри. Це видатний філософ М.О.Бердяєв (1874-1948 рр.), якого аж ніяк не звинуватиш у відсутності російського патріотизму, звернув увагу на ту дорогу ціну, яку заплатили росіяни за створення "величезної імперії": "Почти не оставалось сил у русского народа для свободной творческой жизни, вся кровь шла на укрепление и защиту государства. Личность была придавлена огромными размерами государства, предъявлявшего непосильные требования. Эта особенность русской истории наложила на русскую жизнь печать безрадостности и придавленности"¹.

Як відомо, історичний процес складається з постійного вибору альтернативних можливостей. Але який би шлях не обирали у конкретних умовах правлячі та елітні кола, все

¹ Бердяев Николай. Судьба России. - М., 1990. - С.6-7.

залежить від їх світоглядних етно-політичних ціннісних орієнтацій. На жаль, ідеологія певних груп цих кіл та конфліктогенність суспільно-політичних процесів в Росії і в кінці ХХ століття не дають достатніх підстав для великого оптимізму. І все ж дуже хотілось би сподіватись, що правлячі кола Росії нарешті критично усвідомлять історичний досвід минулого, всю відповідальність перед майбутнім за вибір саме цивілізованих взаємин з державами і народами світу і, особливо, з країнами пострадянського простору. Це відповідало б не лише стратегічним інтересам Росії, але й усій людській спільноті, світовому цивілізованому процесу.

СПИСОК
ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ
ТА ДЖЕРЕЛ

1. Адрианова-Перетц В.П. Послесловие//Послания Ивана Грозного/Подготовка текста Д.С.Лихачева и Я.С.Лурье. - М.-Л., 1951.
2. Альшиц Д.Н. Начало самодержавия в России: Государство Ивана Грозного. - Л., 1988.
3. Анисимов Е.В. Петр I: рождение империи//Вопросы истории. - 1989. - №7.
4. Бердяев Николай. Судьба России. - М., 1990.
5. Блок Марк. Апология истории. - М., 1973.
6. Буганов В.И., Богданов А.П. Бунтари и правдоискатели в русской православной церкви. - М., 1991.
7. Веселовский С.Б. Исследования по истории опричнины. - М., 1963.
8. Гаврюшкин А.В. Граф Никита Панин. Из истории русской дипломатии XVIII в. - М., 1989.
9. Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии. - М., 1988.
10. Гольдберг А.Л. Историко-политические идеи русской книжности XV-XVII веков//История СССР. - 1975. - №4.
11. Гольдберг А.Л. К предистории идеи "Москва - третий Рим"//Культурное наследие Древней Руси. - М., 1976.
12. Гольдберг А.Л. Три "послания Филофея"//Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР. - М., 1969. - Т.29.
13. Гольдберг А.Л. У истоков московских историко-политических идей XV в.// Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР. - М., 1969. - Т.24.
14. Горский С. Жены Иоанна Грозного. Запорожье, 1991.
15. Гришко Василь. Исторично-правне підгрунття теорії III Риму. - Мюнхен, 1953.

16. Грушевський Михайло. Історія України-Руси: В 11-и т.; У 12 кн. - К., 1993. - Т.4.
17. Дмитриева Р.П. Сказание о князьях Владимирских. - М.-Л., 1955.
18. Домострой. Сборник. Подготовка текстов Колесовой В. и Рогожниковой Т. - М., 1991.
19. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. - Львів, 1991.
20. Думин С.В. Другая Русь. Великое княжество Литовское и Русское//История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX - начала XX вв. - М., 1991.
21. Зимин А.А. Витязь на распутье. - М., 1991.
22. Зимин А.А. И.С.Пересветов и его сочинения//Сочинения И.Пересветова/Под ред. Д.С.Лихачева. - М.-Л., 1956.
23. Зимин А.А. И.С.Пересветов и его современники. Очерки по истории русской общественно-политической мысли середины XVI века. - М., 1958.
24. Зимин А.А. Россия на пороге нового времени. - М., 1972.
25. Зимин А.А. Послания Ивана Грозного (Рец.)//Вопросы истории. - 1952. №2.
26. История Польши: В 3-х т. - М., 1956. - Т.1.
27. Історія Русів. - К., 1991.
28. История русской литературы X-XVII веков/Под ред. Д.С.Лихачева. - М., 1987.
29. История СССР с древнейших времен до наших дней: В 12-и т. - М., 1966. - Т.2.
30. Історія Української РСР: У 8-и т. - К., 1979. - Т.1.
31. История философии в СССР: В 5-и т. - М., 1968. - Т.1.
32. Казакова Н.А. Проблемы русской общественной мысли конца XV - первой трети XVI в. в советской историографии//Вопросы истории. - 1987. - №1.
33. Ключевский В.О. Сочинения: В 8-и т. - М., 1957-1959. - Т.2,5,8.

34. Кобрин В.Б. Иван Грозный: избранная рада или опричнина? // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX - начала XX вв. - М., 1991.
35. Кобрин В.Б., Юрганов А.Л. Становление деспотического самодержавия в средневековой Руси // История СССР. - 1991. - №4.
36. Ковалевский П.И. Одаренные безумием. Психиатрические эскизы из истории. - К., 1994.
37. Копанев О.И., Маньков А.Г., Носов М.Е. Нариси з історії СРСР. Кінець XV - початок XVII століть. - К., 1959.
38. Королюк В.Д. Лівонська війна. - К., 1957..
39. Костомаров Николай. Исторические монографии и исследования. - М., 1989. - Кн.1.
40. Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописании ее главнейших деятелей. 1 Репринтное воспроизведение изд. 1873-1888 гг. - М., 1990. - Кн.1. - Вып.1,2,3.
41. Крупницький Борис. Теорія III Риму і шляхи російської історіографії. - Мюнхен, 1952.
42. Лилиенфельд Ф. Иоанн Тритель и Федор Курицын // Культурное наследие Древней Руси. Истоки, становление, традиции. - М., 1976.
43. Лихачев Д.С. Культура Руси эпохи образования Русского национального государства. - Л., 1946.
44. Лихачев Д.С. Национальное самосознание Древней Руси. - М.-Л., 1945.
45. Лурье Я.С. Комментарии // Послания Ивана Грозного / Подготовка текста Д.С.Лихачева и Я.С.Лурье. - М.-Л., 1951.
46. Лурье Я.С. Вопросы внешней и внутренней политики Ивана IV // Послания Ивана Грозного. - М.-Л., 1951
47. Лурье Я.С. Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV - начала XVI века. - М.-Л., 1960
48. Лурье Я.С. Русь XV века: отражение в раннем и независимом летописании // Вопросы истории. - 1993. - №11-12.

49. Малинин В. Старец Елиазарова монастыря Филофей и его послания. - К., 1901.
50. Масленникова Н.Н. К истории создания теории "Москва - третий Рим" // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР. - М., 1962. - Т.18.
51. Масленникова Н.Н. Присоединение Пскова к русскому централизованному государству. - Л., 1955.
52. Оглоблин Олександр. Московська теорія III Риму в XVI-XVII ст. - Мюнхен, 1951.
53. Очерки истории исторической науки в СССР. - М., 1955. - Т.1.
54. Памятники литературы древней Руси. Вторая половина XVI века. - М., 1986.
55. Платонов С.Ф. Лекции по русской истории. Спб., 1901.
56. Плигузов А.И. О размерах церковного землевладения в России XVI века // История СССР. - 1988. - №2.
57. Полонська-Василенко Н. Дві концепції історії України і Росії. - Мюнхен, 1964.
58. Полонська-Василенко Н. Теорія III Риму в Росії протягом XVIII та XIX сторіч. - Мюнхен, 1952.
59. Попов Г.В., Рындина А.В. Живопись и прикладное искусство Твери XIV-XVI вв. - М., 1979.
60. Послания Ивана Грозного / Подготовка текста Д.С.Лихачева и Я.С.Лурье. - М.-Л., 1951.
61. Послания Иосифа Волоцкого / Подготовка текста А.А.Зимины и Я.С.Лурье. - М.-Л., 1959.
62. Пресняков А.Е. Российские самодержцы. - М., 1990.
63. Проезжая по Московии (Россия XVI-XVII веков глазами дипломатов). - М., 1991.
64. Русіна О.В. З історії входження Чернігово-Сіверщини до складу Росії // Укр.іст.журн. - 1989. - №3.
65. Сахаров А.Н. Об эволюции феодальной собственности на землю в российском государстве XVI века // История СССР. - 1978. - №4.

66. Сахаров А.Н. Политическое наследие Рима в идеологии древней Руси//История СССР. - 1990. - №3.
67. Скрынников Р.Р. Государство и церковь на Руси XIV-XVI вв. - Новороссийск, 1991.
68. Советская историческая энциклопедия: В 16-и т. - М., 1965. - Т.8.
69. Соловьев С.М. Сочинения: В 18-и кн. - М., 1989. - Кн.3.
70. Сочинения И.Пересветова/Под ред. Д.С.Лихачева. - М.-Л., 1956.
71. Тальберг Н. История русской церкви: В 2-х т. - Псков, 1994. - Т.1.
72. Тойнби Дж. Постыжение истории. Сборник. - М.,1991.
73. Флетчер Дж. О государстве Русском//Проезжая по Московии. Россия в мемуарах дипломатов. - М., 1991.
74. Хорошкевич А.Л. История государственности в публицистике времен централизации//Общество и государство феодальной России. - М., 1975.
75. Чичуров И.С. К вопросу о формировании идеологии господствующего класса древней Руси в конце XV-XVI в.//Общество и государство феодальной России. - М., 1975.
76. Штепа Павло. Московство: його походження, зміст, форми і історична тяглість. - Львів, 1996.
77. Юрганов А.Л. У истоков деспотизма//История отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX - начала XX веков. - М., 1991.
78. Ясперс Карл. Смысл и назначение истории. - М., 1991.

ЗМІСТ

Вступ. Історіографія проблеми	3
Розділ I. Генеза деспотизму і месіяництва в Московській державі	13
Розділ II. Ідеї "римського" походження московських князів, "богообраності" Москви в контексті політики московських правителів кінця XV - першої третини XVI століть	22
Розділ III. На шляху до деспотизму і тоталітаризму: ідеологія в Московському царстві середини - другої половини XVI століття	30
Розділ IV. Імперська ідея як зовнішньо-політична доктрина Москви за правління Івана Грозного	45
Висновки	62
Література	68

НБ ПНУС

785225

Наукове видання

Кандидат історичних наук, доцент Анатолій Крюков
та Василь Дебенко

**Імперська ідея в Московській державі наприкінці XV
- XVI століть: ідеологія, політика, практика**

Видавник фірма "ІНТЕРЛІНК"

Видрук здійснено видавництвом "Плай" Прикарпат-
ського університету ім.В.С.Стефаніка

Здано до набору 29.10.96. Підп. до друку 27.11.96. Фор-
мат 60x84/16. Папір офсетн. Літ. гарн. Тираж 500. Ум.
друк. арк. 4,62. Вид. арк. 4,88. Зам.29.

Друкарня видавництва "Плай" Прикарпатського університету ім.В.С.Стефаніка.
284000 Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57.